

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

७५५ आचारमूषणम्—हिरण्यकेश्याह्निकमोकोपाह्वयम्वकलतम् ।	४	६
७५८ आचारेन्दुः—नाटेइत्युपाह्वयम्वकविरचितः । ...	४	०
७५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपाह्ववापूभट्टविरचिता । ...	२	०
६० यत्रिधर्मसंग्रहः—विशेषधरसरस्वतीकृतः । ...	१	१२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् । ...	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवह्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः २		८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतचाण्क्यशास्त्रीयम् ।	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुतपदीपसहितः । ... ..	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि । ... ..	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ... ..	१	१२
६९ ज्ञानाणवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः । ... ..	१	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः । ...	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४ द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता । ... ..	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता । ...	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितः । ...	२	६
७८ त्रिस्थलीसेतुः—नारायणभट्टविरचितः । ... ..	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिवाक्षराभ्याख्यासमेता । ... ..	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका । ... ..	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् । ...	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षिविरचिता । ... ..	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् । ...	१	१
८४ अद्वैतामोदः—म. म. अम्बकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शूरमहाठश्रीशिवराजविरचितः । ...	३	१५

# आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि

ग्रन्थाङ्कः ९०

ऋग्वेदान्तर्गतं

## शाङ्खायनारण्यकम् ।

डेकनकॉलेजस्थगीर्वाणभाष्यापकेः पाठकोषाह-  
श्रीपरशास्त्रिभिः प्रस्तावनापाठभेदादिभिः  
संस्कृतं संशोधितं च

तद्

ची. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्रे

आनन्दाश्रममुद्रणादये

आयसासैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४३

ख्रिस्ताब्दाः १९२२

( अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थापचीकृत्यः )

मूल्यं नवाऽऽणकाः ( ८९ )

# **BHAVAN'S LIBRARY**

This book is valuable and  
**NOT** to be **ISSUED**  
out of the Library  
without Special Permission

श्रीः ।

## आदर्शपुस्तकनिर्देशपत्रिका ।

शास्त्राख्यानारण्यकसंशोधनविषये प्राध्यापिकासंशोधनमन्दिरात् ( भाण्डारकरारि, इन्स्टि-  
ट्यूट ) सुगृहीतनामधेयानां ३०० बेलवलकटाणामनुमोदनेन लब्धानां पञ्चानां पुस्तकानां  
संज्ञास्तद्वर्णनं च प्रदर्शयते । पृष्ठं च कीयमहाशयमुद्रापितम् ।

( भ )—संख्याङ्कः १८६८-६९ कचित्स्थले दुर्वाध्याक्षरम् । प्रायः शुद्धम् ।  
संपूर्णम् । संवत् १७१४ इति लेखनकालः । पञ्चदशाध्यायात्मकम् ।  
इदमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रणार्थं पुस्तकं लिखितम् ।

( ब )—संख्याङ्कः १८६८-६९ पृष्ठमात्रायुतम् । सामान्यतः शुद्धम् । सुवा-  
च्यम् । अध्यायद्वयात्मकम् । संवत् १५७२ इति लेखनकालः ।

( स )—संख्याङ्कः १८८४-८६ प्रथमाध्यायद्वयं नास्ति । सुवाच्यम् । शुद्धम् ।  
संवत् १७४२ इति लेखनकालः ।

( ख )—संख्याङ्कः १८६८-६९ पृष्ठमात्रायुतम् । अत्यन्तशुद्धम् । सुवा-  
च्यम् । संवत् १५०५ इति लेखनकालः ।

( प )—संख्याङ्कः १८८६-९२ पृष्ठमात्रायुतम् । शुद्धम् । सुवाच्यम् । संवत्  
१५७४ इति लेखनकालः ।

( क )—कीयमुद्रापितम् । कीयमहाभागानेन प्रथमाध्यायद्वयमुपनिषदध्यायचतु-  
ष्टयमिति पठध्याया न मुद्रापिताः किंतु सप्तमाध्यायप्रभृतिपञ्चदशाध्या-  
यपर्यन्तमेव मुद्रापितं तदपि न देवनागरलिप्या किंतु दान्सलिटरेशनप-  
द्धत्याऽऽङ्कलिप्या ।

अनेन महाभागेन पाठसंशोधनार्थम् अ० ब० इति पुस्तकद्वयम् ए०श्री०इत्याङ्कल-  
लिपिविधितसंज्ञाकं संगृहीतम् । तत्रत्या अपि शुद्धाः पाठा अस्माभिर्निवेशिताः । एवं चात्र  
पुस्तकेऽष्टपुस्तकस्याः पाठाः संगृहीताः । अशुद्धाः केचनोपलब्धा अपि त्यक्ताः ।

## अथ प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

### १ वेदारण्यकयोः संबन्धः ।

विदितमेवेदं विचारशीलानां यद्दुःखजिहासामुखपरिप्लानिभित्तं प्राणभृतां प्रवृत्तिरिति । तत्र प्राधे वदथ ऐहिकसुखार्थमेव यतन्ते न पारलौकिकाम्युदयश्रेयोनिमित्तम् । केचित्तु लौकिकसुखस्यानित्यतां निरूप्य पारलौकिकाम्युदयार्थं प्रयस्यन्ति परं तु नाधिगच्छन्ति तदु-  
पायम् । तदर्थं परमेश्वरनिःश्वासभूतो वेदो नानाशाखात्मनो यज्ञादिस्वाधनान्युपादिदेश । ततः स्वर्गादिकं पारलौकिकसुखमपि ' यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-  
चितो लोकः क्षीयते ' इत्यादिवचसा क्षयीति समधिगम्य केचन विरलाः परमश्रेयःसाधन-  
भूतं ब्रह्म जिज्ञासवो बभूवुस्तदर्थं वेदेनैव कासुचिदीशावासाद्युपनिषत्सु मन्त्रान्तर्गतासु  
ब्रह्मोपदिष्टम् । परं मन्त्रभागस्याऽऽख्यायिकादिरीहितत्वेन मध्यममतीनां दुर्विज्ञेयत्वान्मन्त्राणा  
व्याख्यातृभिर्माहणमन्यानां प्रणेतृभिस्तैस्तैर्महर्षिभिः कर्मकाण्डप्रतिपादनानन्तरमुपासनाध-  
दितास्तास्ता उपनिषदः समाघ्राताः । एताश्चोपनिषदः प्रायो ब्राह्मणस्यान्तिमभाग आर-  
ण्यकोत्तिप्रथिते समुपलभ्यन्ते । आरण्यकानि च तत्रैत्र्याखासु तत्रत्राघ्रा प्रथितानि ।  
माध्यादिनशाखाया आरण्यकं बृहदारण्यकं तथैवाऽऽर्थिकशाखयोरारण्यके ऐतरेयारण्यकं  
शाङ्खायनारण्यकमिति च । तत्रैतरेयारण्यकं प्रागेवाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालये मुदितम् ।  
अधुना प्रवृत्तं शाङ्खायनारण्यकस्य मुद्रणं तदर्थं तद्विषयकं किञ्चिदितन्यते ।

### २ शाङ्खायनारण्यकमिति नामविचारः ।

अस्याऽऽरण्यकस्य द्वे संज्ञे प्रथिते । तत्र प्रथमा कौपीतक्यारण्यकमिति । द्वितीया  
शाङ्खायनारण्यकमिति । सर्वेषु पुस्तकेषु सर्वत्रोपलभ्यमानेषु शाङ्खायनारण्यकमित्येन नामो-  
पलभ्यते केवलं कौपीतनिर्दिष्टपुस्तके मुखपृष्ठे कौपीतक्यारण्यकमिति लिखितमुपलभ्यते ।  
अत्राऽऽरण्यके मध्ये मध्य उपवेष्टुप्रसङ्गेन कौपीतकिनाम दरीदृश्यते तेन तत्रान्नैवाऽऽर-  
ण्यकमिदं प्रसिष्यत्विति कस्यचिद्वृत्तिः परं नैवा विचाररक्षोदक्षमा । यतोऽप्येवामभ्यारण्या-  
दीना महर्षिणामुपवेष्टुत्वेन वर्ततेऽत्र निर्देशः । तेन तत्राश्वेदमारण्यकं प्रसिष्यत्विति  
शाङ्खायनि संभवेत् । अतः शाङ्खायनेति सर्वपुस्तकेषु द्रव्यनामस्य नाम वरीयः । कौपी-  
तनिर्दिष्टपुस्तके तु भ्राम्यमुसृष्टे तथा लेखः संभवति । अयं च भ्रम एतदारण्यकगतो-  
पनिषदः कौपीतक्युक्त्वात्वेन ( अ. ४ ) कौपीतक्युपनिषदिति संज्ञा तज्ज यः । तथाहि

कौपीतकिनोपदिष्टत्वादियमुपनिषत्कौपीतव्युपनिषत् । सा च यत्राऽऽरण्यक उपलभ्यते  
 तदपि कौपीतव्यारण्यकमिति लेखकस्य भ्रमस्तन्मूलो लेखो मुखपृष्ठे पूर्वोक्तपुस्तके ।  
 अनया रीत्या प्रथमाया, सङ्गाया भ्रमज-पत्वाद्द्वितीया शाङ्खायनेति सङ्खेवाऽऽदरणीया ।  
 तत्र च प्रकृष्ट साधकम्—पञ्चदशेऽध्याये वशकथनात्मके प्रथमोपदेष्टृत्वेन शाङ्खायनरयोक्तिः ।  
 अनेनैव महामना समुदायशः शिष्यान् प्रत्यध्यापितमिदमारण्यकम् । तत्पर्यन्तं तु सर्वै-  
 रेकैक प्रत्यध्यापितमतो न तन्नाम्ना प्रथितिः । एव च सिद्धमस्याऽऽरण्यकस्य नाम शाङ्खा-  
 यनमिति तदेवास्माभिरादृतमुपलब्धपुस्तकान्तरसंवादात् । एतस्य चारण्येऽनूच्यमानत्वादार-  
 ण्यकमिति व्यवहारः । यथा—एतरेवारण्यकम् । बृहदारण्यकमिति ।

### ३ अध्यायविचारः ।

अत्राऽऽरण्यके पञ्चदशाध्याया सन्ति । तत्र प्रथमौ द्वौ ख. प. ब. इति पुस्तकरीत्या  
 ब्राह्मणनामौ । यतस्तत्र पुस्तकेषु प्रथमाध्यायान्ते शाङ्खायनब्राह्मणे महाव्रत नामैकत्रिंश-  
 च्तोऽध्याय इति । द्वितीयाध्यायान्ते कौपीतकिब्राह्मणे महाव्रत नाम द्वात्रिंशत्तमोऽध्याय  
 इति च निर्देश उपलभ्यते । एव च पूर्वोक्तपुस्तकरीत्या ब्राह्मणस्य द्वात्रिंशदध्यायास्तेनाव-  
 शिष्टास्त्रयोदशाऽऽरण्यकगताः । अधुना तु ब्राह्मणस्य त्रिंशदेवाध्याया अन्यत्र पुस्तकेषूप-  
 लभ्यन्ते । तथैवाऽऽनन्दाश्रमपुस्तके ( ग्र० ६५ ) मुद्रिताः । वस्तुतस्तु प्रथमद्वितीया-  
 ध्याययोर्ब्राह्मणगतत्वं न प्रमाणपदवीमारोद्भूयते । यतस्तत्राप्यन्ययोर्ब्रह्मव्रत प्रतिपाद्यते ।  
 तस्याऽऽरण्यकगतत्वमेवोचितम् । किमिति चेदेतस्मादिन्वैतरेवारण्यके महाव्रतस्य प्रथम  
 ग्रहण सर्वपुस्तकसमतं नैतरेवब्राह्मणे । तद्वदत्रापि तथैव निर्देश उचित । अग्रिमत्र-  
 योदशाध्यायस्तु निर्विवादमारण्यकरूपा एव । अस्मदुपलब्धपुस्तके द्वितीयाध्यायान्ते  
 कौपीतकिब्राह्मणेषु क्तपि पूर्वोक्तभ्रमज-न्यैः । यतो ब्राह्मणस्यापि शाङ्खायनेति नामैव  
 युक्तम् । अतस्तदेवाऽऽदृतमानन्दाश्रममुद्रितपुस्तके ( ग्र० ६५ ) । आश्वलायनगृह्यसूत्रे तु  
 शाङ्खायनमित्यस्य स्थाने साङ्खायनमिति सकारयुतः पाठ उपलभ्यते । सर्वपुस्तकसंम-  
 त्याऽस्माभिः शकारघटितः पाठ आदृतः ।

### ४ अध्यायार्थविचारः ।

अध्यायः

१ महाव्रतवर्णनं तदनुष्ठानप्रकारश्च ।

२ हिकारवर्णनं तत्प्रकारश्च ।

३ चित्रो गाङ्गायनिस्तत्त्वज्ञानविषये श्वेतकेतुं पृष्ठवान् । तदा तदुत्तरासमर्थः स  
 श्वेतकेतुः पितरमारुणिं तन्निर्णयार्थं जगाम । तत आरुणिना सविस्तरं ज्ञानमुपदिष्टम् ।  
 ४ कौपीतकिपैङ्गवशुष्कभृङ्गारोक्ताः कल्पाः । ततोऽहध्रेयसे विवदमानान्गमिन्द्रिया-  
 णामाख्यायिका । तत्र प्राणश्रेष्ठयसिद्धिः । अथ च पितृपुत्रीयं संप्रदानम् ।

५ प्रतर्दनस्य दैवोदात्तेरिन्द्रस्य च तत्त्वज्ञानविषयकः संवादः ।

६ गार्ग्यस्य बाळाकेः काश्यस्याजातशत्रोश्च ब्रह्मविषयकः संवादः ।

७ संहितोपनिषद्ब्राह्म्याये विविधप्रकारैर्युक्ता ।

८ प्राणस्य वंशादिरूपेणोपासनम् । शरीरपुरुषश्चन्द्रःपुरुषवेदपुरुषमहापुरुषेति चतुर्णां  
 पुरुषाणां वर्णनम् । अथ च संहितोपनिषदुपसंहारः ।

९ श्रेष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुगद्वारा प्राणोपासनं प्रजापतेरिन्द्रियाणां च संवादपूर्वकं प्राणस्य  
 श्रेष्ठ्यं प्रतिपादितम् । अथ च महज्जिगमियोः कतरः ।

१० आख्यात्मिकस्याग्निहोत्रस्य वर्णनम् ।

११ प्रजापतिनाऽऽग्नादिदेवतानां पुरुष आनेशनम् । ततः स्वप्नाः । तत्सूचितफले च ।  
 अनन्तरं पूर्वोक्तस्वप्नसूचितानिष्फलनिष्ठस्यर्थं होमरूपं शान्तिर्कर्म प्रतिपादितम् ।  
 आशीःप्रार्थनं च ।

१२ पूर्ववदशीःप्रार्थनं फलकथनं च । ततो भूतिकामस्य मणिकल्पस्तदनुष्ठानप्र-  
 कारश्च ।

१३ अथ वैराग्यसंस्कृतशरीरेण पुरुषेणाऽऽत्मनः श्रृणुमन्तर्निदिष्यासनानि संपादनी-  
 ः यानीति विधाय सत्स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

१४ ऋगादिभेदत्रयशिरसामनघ्येतुरनर्थज्ञस्य च निन्दा ।

१५ गुरुपरमेश्वररूपो वरुणः शाङ्खायनमास्थ्य स्वयंभूब्रह्मपर्यन्तं कथितः ।

बृहदारण्यकादिवदत्रापि पूर्वं काश्चनोपसनाः । अथ चोपनिषद् । इयं कौपीतकिनोक्ताऽतः  
 कौपीतक्युपनिषदिति संज्ञिका । कश्चित्संहितोपनिषदित्यपि भण्यते । तथा चैतरेयोपनिष-  
 द्भाष्ये भगवत्पुत्र्यपादश्रीसकराचार्यैः—तथा च संहितोपनिषदि, इत्युक्तम् । ततः परं  
 केचन कल्पाः । तेषु वैकादशेऽप्याये—अथ स्वप्नाः—इत्यारम्भानिष्फलमरण्यादिसूचकाः  
 सन्ना दर्शितास्ते जिज्ञासून्तीनोपकल्पिण्यन्ति ।

### ५ शाङ्खायनारण्यकमैतरेयारण्यकानन्तरभावीतिमतनिरासः ।

बहुतः शाङ्खायनारण्यकमैतरेयारण्यकेन सह सवदति । ऐतरेयारण्यके प्रथमं महाव्रत-  
वर्णनं तद्वदति । एवं न केनचिदमसाम्यमेव किंतु शब्दसाम्यमपि । तच्च शाङ्खायनारण्यकस्य  
सप्तमाष्टमाध्याययोरैतरेयारण्यकस्य तृतीयाध्याये स्पष्ट दरीदृश्यते । तथैवात्रत्या संहितोपनि-  
षत्सहिताग्रन्थेन सह सवदति । इमं संवादमालोक्य केचन कीथप्रभृतयो विदेशीयाः पौर्वापर्य-  
दृष्टिमलम्ब्याऽऽरण्यकमिदमैतरेयारण्यकानन्तरभावीत्यनुमिते । परं तत्र विचारसहम् । यतः  
शाखाभेदेनोभयोरारण्यकयोर्भेदः । तथाहि—ऋग्वेदशाखामु शाखाद्वयगते इमे द्वे आर-  
ण्यके । शाङ्खायनमिति, ऐतरेयकमिति च । तयोरेकवेदशाखागतत्वेन संवादोऽवश्यंभावी ।  
यतः समानवेदगतशान्माना शब्दार्थयोः संवादः सर्वत्र ब्राह्मणे संहितायामारण्यके च  
दृश्यते । अत्रार्थे दृष्टान्तः—बृहदारण्यकम्, शतपथब्राह्मणम्, काण्वमाध्यंदिनसंहिते च ।  
काण्वपाठो माध्यंदिनपाठश्च बृहदारण्यके भिन्नस्तथाऽपि बहुषु स्थलेषु शब्दार्थयोः संवादः ।  
श्रीमद्भगवत्पुण्यपादश्रीशंकराचार्यैः काण्वपाठ आहतो बृहदारण्यकोपनिषद्ब्याख्याया  
तथाऽपि शाखान्तरानुरोधादत्रैवमर्थः कार्यं इत्युक्तम् । तथैव ब्रह्मसूत्रभाष्येऽपि तैः शाखा-  
द्वयपुरीकृत्य व्याख्यायि । सूत्रकारश्रीमद्वाकरायणचरणैरपि—‘अज्ञानवद्वास्तु न  
शाखामु हि प्रतिषेदम्’ (३-३-५५) तथा ‘मन्त्रादिनद्वाऽविरोधः’ (३-३-५६) इति सूत्र-  
यद्वि. ऋचात्स्यले पाठभेदं प्रकटय्योभयोः शाखयोः पार्थक्यं परस्पराननुयायित्वेन च  
स्वातन्त्र्यमङ्गीकृतं न तु शब्दार्थसाम्यशब्देतदनन्तरभाविनीयमुपनिषदारण्यकं ब्राह्मणं वेति  
गदितम् । यदि तथा तन्मतं स्यादर्जन्या शाखयेयं शाखा व्याख्यातेति वदेयुस्तथा तु  
नोक्तम् । किंचान्युपमम्य वादेऽपि यथा शब्दार्थसामान्यादैतरेयारण्यकानन्तरभावि शाङ्खा-  
यनारण्यकं तथा तस्मादेव कात्यादिनिगमनाविरहादैतरेयारण्यकमेव कुतो न शाङ्खा-  
यनारण्यकानन्तरभावीति वादी प्रष्टव्यः । एवं च सुन्दोपसुन्दन्यायेनोभयोरपि पौर्वापर्यं  
निहन्त्यते ।

रादान्तरं शाखानुसार्थं यच्छाखाभेदेनाऽऽरण्यकद्वयमपि तच्चष्टपिप्रणीतं स्वस्वका-  
ञ्जनुरोधि । शब्दार्थसाम्यं तु व्याख्यायमानसहिताशब्दार्थसाम्यानुगन्धि । आरण्यकं ब्राह्म-  
णान्तिमभागः । ब्राह्मणं च संहिताव्याख्यानरूपम् । एतत्सन्निस्तरं पूर्वमेव प्रतिपादितं  
वेदारण्यकयोः संगम इति प्रवृत्तके । तथाच संहिताया यथा शब्दार्थसाम्यं तथा तद्व्याख्याया  
दृश्यते । विशिष्टस्यैव भेदोऽस्तीति वादिनाऽप्यनुपगम्यते । इयमेव गतिर्बृहदारण्यकादि-  
संवादस्य तदनुगोच्यनुमानस्य चेति ।

### ६ कौपीतक्युपनिषदः प्राचीनत्वम् ।

अस्मिन्नारण्यकं 'उपनिषद्वा कौपीतक्युपनिषदातीथ प्राचीनेति' पूर्वोक्तविदेशीयानां मतम् । तदप्यविचारितरमणीयम् । 'यतो वादी यासामुपनिषदां प्राचीनत्वमङ्गी कुरुते तानिभिः सहैषोपनिषदुत्सुमप्रथनार्थेषु वादरायणसूत्रेष्वस्या निर्देशेन वादरायणसंमत्योपनिषद-  
स्तरवत्प्राचीनत्वं स्पष्टम् । तथाच 'वादरायणसूत्रम्—' जगद्वाचित्वात्' ( १ । ४ । १६-  
मत्र कौपीतक्युपनिषद्वचो विषयवाक्यत्वेन प्रमाणवाक्यत्वेन च गृहीतम् । तथैव 'अन्यार्थे  
। जैमिनिः प्रश्नान्यास्यानाम्यामपि चैवमेके' ( १ । ४ । १८ ) 'वैषम्पतेर्घृष्ये न सापे-  
ष्टत्वात्तथाहि दर्शयति' ( २ । १ । ३४ ) इति सूत्रयोपि विषयवाक्यत्वेन प्रमाणवाक्य-  
त्वेन च ग्रहणम् । अत्र भाष्यकृद्भिस्तथैव व्याख्यातम् ।

### ७ निर्दिष्टदेशः ।

अत्राऽऽरण्यके पद्याध्याये प्रथमकण्डिकायां गार्ग्यस्य बालाकेः स्थितिरुत्पीनरेषु मत्स्येषु कुरुपाञ्चालेषु काशिविदेशेषु गदिता । एते च सर्वे देशा मध्यदेशे । मध्यदेशस्य वर्णन-  
वैतरेयब्राह्मणे । तत्र पूर्वोक्ताः कुरुपाञ्चालादयो गदितारतेन शाखाद्वयगतं ब्राह्मणनारण्यकं  
च मध्यदेश एव प्राणायीत्यनुमातुं शक्यते ।

### ८ निवेदनम् ।

एतदारण्यकं नद्यावधि समग्रं कापि मुद्रितम् । तदेतदाज्येच्यास्माभिः पुस्तकाष्टकमव-  
लम्ब्य यथामति संस्कृत्य मुद्रापितम् । मुद्रगसंस्कारेषु वैदिकमन्त्राङ्कदानं महता श्रमेण  
संपादितम् । अत्राऽऽरण्यक उपलम्ब्यमाना मन्त्रा अवश्यं शाङ्खायनसंहितास्था भवेयुस्तेन  
संहितास्था अङ्कस्तत्र समुचिताः । किंतु गुर्जरादिदेशेषु वार्ताहरादिषेपणेन तत्संहितो-  
पलम्ब्यो बहुशः प्रपतमानैरप्यस्माभिर्न प्रापि कार्ताभ्यम् । तेन शाकलसंहितास्था एव  
मन्त्रेष्वङ्का मुद्रिताः । मन्त्राश्चाधोरेखया चिह्निताः । केचन मन्त्राः शाकलसंहितायां नोप-  
लम्ब्यन्ते तेऽधोरेखाङ्किता निरङ्का एव मुद्रिताः । अङ्कमस्तु—अष्टकम्, अष्टादश-  
वर्गश्चेति । प्रास्ताविके किञ्चिद्विचिंतितं विदेशीयमतं पदस्य—अतोऽप्यधिकं तत्रास्ति  
भीमास्यं किंतु यन्मतं विचार्यं तत्त प्रणेताशब्देः प्रदर्श्य खण्डनीयमिति भीमासकसंप्रदायः ।  
अत्राऽऽरण्यके विदेशीयेन कौथमहामतेन बहू प्रपञ्चितमाङ्गलभावायाम् । आनन्दाध्रममु-  
द्रणालये तु—आमङ्गलभावाया किमपि न मुद्रणीयमिति नियमस्तेन मूलमतप्रतिपादनस्या-  
शक्यत्वात्तद्विचारोऽपि परिहरणीयतामगतः । अतः सोऽयं विचारः पुनः कदाऽपि निरियेत ।

(६)

पाण्डित्यसंयुक्तानुसारी यावान् विचारस्तान् पूर्वं प्रदर्शित एव । आनन्दाश्रममुद्र-  
पालयाधिपतिभिर्विनायकराव आपटे महामार्गैतदारण्यकं मुद्रकिन्ना जगति  
बहुपुत्रमिति मन्ये । तस्मैतस्याऽऽरण्यकस्य संशोधने ' आगारे ' इत्युपाहृतोऽनाय-  
यान्निभिवद् प्रयतितम् । तथा चाद्यान्तुपलब्ध्याय पद्मेवैलस्य प्रत्यस्यास्याऽऽशेषनेन  
कृतार्थपन्तु विद्वांस आनानमिति सविनयमवेदयति—

विद्वद्वदः पाठकोपाहृथीपरत्तमा

हेतुनैतैत्रस्यगीर्वाणनाम्यथापठः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

~~~~~

# अथ ऋग्वेदे शाङ्खायनारण्यकम् ।

हरिः ॐ

-c-

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॐ प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैव आत्मा  
यन्महाव्रतं तस्मादेनत्परस्मै न शंसेद्येत्सर्वेषां भूतानामात्मानं  
परस्मिन्दधानीत्यथो इन्द्रस्यैव आत्मा यन्महाव्रतं तस्मादेनत्परस्मै  
न शंसेद्येदिन्द्रस्याऽऽत्मानं परस्मिन्दधानीत्यथो यमेवैतमृग्मयं यजु-  
र्मयं साममयं पृष्ठं संस्कूर्वन्ति तस्यैव आत्मा यन्महाव्रतं तस्मा-  
देनत्परस्मै न शंसेद्येत्सर्वेषां छन्दसामात्मानं परस्मिन्दधानीति  
कामं तु सत्रिणां होता शंसेत्पित्रे वाऽऽचार्याय वाऽऽत्मने ह्वास्य  
तच्छस्तं भवत्यात्मनैव तद्यज्ञं समर्धयति तस्य पञ्चविंशः  
स्तोमश्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरस्यैवाऽऽन्या  
अथो प्रजापतिर्वै संवत्सरः पञ्चविंशोऽथो चतुर्विंशो वै पुरस्तात्  
कुतो भवति तस्यैवा गतिर्यत्पञ्चविंश ऐन्द्रश्च ऋषभः प्राजापत्य-  
श्चाज उपालम्भ्यावैन्द्रं वा एतदहरिन्द्रं ज वै प्रजापतिस्तत्प्राजा-  
परयं रूपमथो एतदेव पशुष्वैन्द्रं रूपं यदृषभः ॥ १ ॥

तस्य विंशो विंशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै  
मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाऽऽप्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो  
गार्ग्यश्चातुष्टुभर्षाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंश-  
त्यृचमुपसंशंसति पञ्चविंशो हि स्तोमस्तद्द्वे अस्त्रं समृद्धं यत्स्तोभेन  
संपद्यते तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्च तानि चत्वारि  
संपद्यन्ते चतुष्टयं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्याऽऽप्यै त्रैष्टुभः प्रजग

१ ( ६ । ५ । २१ ) २ ( ५ । १ । २३ )

• सांख्यपनमिनि गृह्यसूत्रपाठ ।

१९. 'द्वेत्त' । २ ल. 'यथा' ।

इन्द्रस्यैव तच्छन्दो यस्त्रिष्टुप्सदेनं स्येन च्छन्दसा समर्धयति कवि-  
 दङ्ग नमसा ये वृषाम इति वायव्यं महद्दद्दवृद्धवन्महद्दद्ध्ये-  
 तदहरत एवात्तरं तृचमैन्द्रवायवं यावन्नरस्तन्वो यावदो ज इति  
 यावन्नरश्चक्षसा दीध्याना इत्येतेन रूपेणोद्गा. चक्षुर्वरुण सुमतीक-  
 मिति मैत्रावरुणमावयोरेति सूर्यस्तनन्वानित्येतेन रूपेण क उ  
 श्रवत्कतमो यस्त्रियानां पत्याश्विनं थं सूर्यस्य दुहिता वृणीतेत्ये-  
 तेन रूपेण कथामहामधृत्कस्य होतुरित्येन्द्रं महद्दद्दवृद्धवन्महद्द-  
 न्महद्दद्ध्येतदहः को वंखाता वसवः को वरुतेति वैश्वदेवं हँहीपसो  
 वरुण मित्र मतीदित्येतेन रूपेणोत् स्यां नः सरस्वती जुषाणेति  
 सारस्वतं द्वीगावृत्स्य सुभगे व्यावृत्तित्येतेन रूपेणैष वा उ कदा-  
 स्त्रिष्टुभस्तृचकल्पो वामदेव्यः प्रउगः प्रजापतिर्वै वामदेवः प्रजापतावेव  
 तत्सर्वान्कामानुधुवन्ति तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति  
 षत्सुं छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्याद्ब्रह्म वा एकाहो ब्रह्म-  
 तदहर्भक्षण्येव तद्ब्रह्म समर्धयति ॥ २ ॥

औ त्वा रथं यथांतय इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिदं वैसो  
 सुतमन्थ इत्यनुवर एष एव नित्य एकाहातानस्तस्योक्तं  
 ब्राह्मणमसंतु मे जारितः साभिवेग इति वासुक्रं पूर्वं शस्त्वा  
 भँहो इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा इत्येतस्मिन्त्रैष्टुभे निविदं दधाति  
 तद्यद्वासुक्रं पूर्वं शंसतीन्द्र उ वै वसुक्रोऽथ यन्महो इन्द्रो नृवदाचर्षणि-  
 प्रा इति महद्दन्महद्दद्ध्येतदहः ॥-३॥

। अथैता आज्याहुतीर्जुहोति स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुते यज्ञस्यैव  
 शान्त्यै यजमानानां च भिषज्यायै ता वा अष्टौ भवन्त्येताभिर्वै देवाः  
 सर्वा अष्टीरश्रुवत तयो एवैतद्यजमाना एताभिरेव सर्वा अष्टी-

- १ ( ५ । ६ । १३ ) २ ( ५ । ६ । १३ ) ३ ( ५ । ६ ।  
 १३ ) ४ ( ५ । ५ । ३ ) ५ ( ५ । ५ । ३ ) ६ ( ३ । ७ ।  
 १९ ) ७ ( ३ । ७ । १९ ) ८ ( ३ । ६ । ९ ) ९ ( ३ । ८ ।  
 ६ ) १० ( ३ । ८ । ६ ) ११ ( ५ । ५ । १९ ) १२ ( ५ ।  
 ६ । १९ ) १३ ( ६ । ५ । ? ) १४ ( ५ । ७ । १० ) १५  
 ( ७ । ७ । १५ ) १६ ( ४ । ६ । ७ ) १७ ( ४ । ६ । ७ )

रश्नुवतेऽथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति परिमाद आपो वै परिमादोऽ-  
 द्विर्हीदं सर्वं परिमत्तमथ धै परिमादोऽन्नमेतदुक्थमापो वा अन्न-  
 स्याऽऽयतः पूर्वा आयन्त्यापः परिमादोऽथ वै परिमादो यन्न-  
 खानि दन्तास्तनूलोमानीति तस्मात्कृत्याः संपद्वत्सो हि भवन्ति  
 पञ्चविंशतिर्निधनमाङ्गिरसं मतिष्ठापै तद्रूपं भूते छन्दांसि  
 सामभियमिन्द्रस्य धामोपजगामेति ऋष्यानुक्रोशे अरात्सुर-  
 प्येषां पयोऽरात्सुरकं चार्कपुष्पं चापं वा अग्निर्कोऽसावा-  
 दित्योऽर्कपुष्पं तेषु यदा पर्यायं सामगाः स्तुवतेऽथ होतारमाहुरनुज-  
 पति ते यदि स्तुवीरन्यदि न स्तुवीरन्वेव जपेत् ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि सप्त देवञ्छन्दांसि भवन्ति तस्मादेनाननु  
 जपेदथा ऐन्द्रं वा एतदहरैन्द्रा जपास्तस्मादेनाननुजपेदथात्रैव  
 तिष्ठन्नाग्निं यथाङ्गमुपतिष्ठते नमो नम इति नहि नमस्कारमतिदेवाः  
 समिद्धस्यैवैतान्भागानुजतिष्ठेत यत्पुत्रवेदो भवत्यथात्रैव तिष्ठन्ना-  
 दित्यमुपतिष्ठत आकाशं शालायै कुर्युरिति ह्यैकं आहुर्दशे नचै-  
 वोपतिष्ठेत निरोद्धितो ह वा एष एतस्मिन्परमपुच्छे परम आशिषो  
 वदति सं महान्महत्वाद्भादित्यग्निर्वै महानियं पृथिवी मह-  
 त्येतौ हि समधर्त्ता सं देवो देव्याद्भादिति वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं  
 देव्येतौ हि समधर्त्ता सं ब्रह्म ब्राह्मण्यद्भादित्यसावादित्यो  
 ब्रह्मासौ यौर्ब्राह्मण्येतौ हि समधर्त्ता तदिमाह्यो कान्मदधात्ये-  
 तदुक्तं शंसिष्यत ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो हवा इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम शस्त्रेण च  
 व्रतचर्यया तं हेन्द्र उवाच विश्वामित्रवरं वृणीष्वेति स होवाच  
 विश्वामित्रस्त्वामेव विजानीयामिति द्वितीयमिति त्रामेवेति तृती-  
 यमिति त्रामेवेति तं हेन्द्र उवाच मह्यं महती चास्मि देवश्च देवी  
 चास्मि ब्रह्म च ब्राह्मणी चास्मीति तत उ ह विश्वामित्रो विजि-  
 ज्ञासामेव चक्रे तं हेन्द्र उवाचैतद्वा अहमस्मि यदेतदवोचं यद्वा  
 कृपेतो भूयोऽतपस्तदेव तत्सयाद्यदहमिति तद्वा इन्द्रो व्याहृतीरूपे  
 ता उपाप्ता आसन्नित्ययोपनिधाय मेहूफलकं त्रिरभ्यं न्यधि-  
 रभ्यवानिति ॥ ६ ॥

तद्वा उदुम्बरं भवत्युर्वाऽन्नाद्यमुदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्यस्योपापया  
 अर्थेनदुरसा संस्पृश्य दक्षिणं भागाम्मनोऽतिहरञ्जपत्यर्कोऽसि

वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसाऽऽरोहन्तु तेऽत आरोह्णार इत्येव तदाह  
 तानहमन्वारोहामि राज्यायेति राज्यं ह वा इदमु हैव चसतेऽथोत्तरं  
 भागमात्मनोऽतिहरञ्जपति रुद्रास्त्वा प्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु तेऽ-  
 त आरोह्णार इत्येव तदाह तानहमन्वारोहामि स्वाराज्यायेति स्वारा-  
 ष्यं ह वै राज्यादधितराभिवाथ दक्षिणं भागमात्मनोऽतिहरञ्जपत्या-  
 दित्यास्त्वा जागतेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु तेऽत आरोह्णार इत्येव  
 तदाह तानहमन्वारोहामि साम्राज्यायेति साम्राज्यं ह वै स्वाराज्या-  
 दधितराभिवाथोत्तरं भागमात्मनोऽतिहरञ्जपति विश्वे त्वा देवा  
 आनुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु तेऽत आरोह्णार इत्येव तदाह तानहम-  
 न्वारोहामि काममायेति कामम् ह वै सर्वेषां परार्थमथ समधि-  
 सृष्य माञ्चौ पादा जपावहत्य भूमौ प्रतिष्ठापयत्युद्यततरो ह वा  
 एषोऽस्माद्धोकाञ्जवति तथत्यतिष्ठापयति तदस्मिद्धोके प्रतितिष्ठति  
 प्रतिष्ठायामप्रच्युत्यामथ त्रिरभ्यं यच्चिरभ्यवानित्यथोपरि मेरु-  
 खफलके दक्षिणोत्तरिणमुपस्थं कृत्वा दक्षिणेन मदेशेन पश्चा-  
 त्माह मेरुखफलकमुपस्पृशति मजापतिष्ठाऽऽरोहन्तु वायुः मेरुखलप-  
 तीति मजापतिर्वा एतदारोहन्तु वायुः मेरुखलपति यज्जीवमथ  
 त्रिरभ्यं यच्चिरभ्यवानित्यथ माञ्चौ पाणी परिपृश जपति ॥ ७ ॥

सं वातमाणेन समहं भाणेन सं चक्षुर्मनसा समहं मनसा सं प्रजा-  
 पतिः पशुभिः समहं पशुभिरित्याशिपमेव तद्वते सुपर्णोऽसि गरु-  
 त्मानिति प्राणो वै सुपर्णः प्रेमां वाचं वद्विष्यामीति प्रवदिष्यन्  
 शेष एतां वाचं वदति बहु करिष्यन्तीं बहु करिष्यान्निति बहुर्षोपा  
 वाकरिष्यन्ती भवति वदयं य एतस्याहः शस्त्रं प्राप्नोति वहो-  
 र्भूयः करिष्यन्तीं वहोर्भूयः करिष्यान्निति वहोर्भूयो शेषा वाक-  
 रिष्यन्ती भवति वहोर्भूयोऽयं य एतस्याहः शस्त्रं प्राप्नोति स्वर्ग-  
 मिष्यन्तीं स्वर्गमिष्यान्निति स्वर्शेषा वाग्मिष्यन्ती भवति स्वरयं  
 य एतस्याहः शस्त्रं प्राप्नोति स्वर्गिमान्यजमानान्चक्षुश्चित्थेव  
 मूयायं द्विष्यासं मूयाद्यामृं नामुमिति स यावतो ह वा एष एत  
 स्माद्देवरयात्तनिसंख्यायं निर्धनुते तिष्ठदनुते तौ ह न भोग्यायैव  
 भवतस्त्वमेवैतन्मप्येयनि तमेवैतन्म रष्याऽऽत्मन्वत्ते वायुर्वा एष प्राणो

भूत्वैतदुक्थं शंसति तमेवैतत्प्रधर्षयति तमेवैतत्प्रधर्ष्याऽऽत्मन्धत्ते  
 गुरौ वा एष युक्तो भवति य एतस्याह शस्त्रं प्राप्नोति तस्य गुरौ  
 युक्तस्येश्वरः प्राणो यदि नापः पराजितोस्तमेवैतत्प्रधर्षयति तमेवै-  
 तत्प्रधर्ष्याऽऽत्मन्धत्ते न इ वा एतस्यै देवतायै दिग्धेन नासिना न  
 परशुना न फेनचनावतर्दोऽस्ति तद्य एवं विद्वानसमर्षवदति स एव  
 पापीयान्भवति न स य एवं वेद नैवं विदुषोऽवतर्दो नैवं विदुषोऽ-  
 वतर्द ॥ ८ ॥

॥ इति शाङ्खायनारण्यके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ ईकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थं प्राणो वै ईकारः प्राणेनैवैत-  
 दुक्थं प्रतिपद्यतेऽयो ऊर्जो रसो ईकार ऊर्जमेवैतद्रसमेतस्मिन्नुक्थे  
 दधात्यथो अमृतत्वं वै ईकारोऽमृतत्वमेव तदात्मन्धत्ते राजनं  
 पृष्ठं भवत्येतद्वै प्रत्यक्षं साम यद्राजनं तदेनं स्वेन साम्ना समर्ष-  
 यति तदनिष्कान्तु भवत्यनिष्कत उ वै मजापतिस्तत्प्राजापत्यं  
 रूपं कवतीषु स्यादिति ईरु आहुः को वै मजापतिस्तत्प्राजापत्यं  
 रूपमथैतत्पूर्णांशंसमुपाशु शंसति वाग्वा एतदहर्मनस्तूर्णांशंसो  
 मनसैव तद्वाचं समधेयति तदिद्दस भवनेषु अष्टमिति स्तोत्रि-  
 यस्तृषो वाष्टमिधान शवसा भूर्पोजा इत वृद्धवन्महद्वन्महद्व्ये-  
 तदहः । स एष आत्मा पञ्चनिशस्त्रद्वेनोपमृष्टं शंसत्यात्मा वै  
 पञ्चविंशः मजा पशव उपसर्गः मजयैव तत्पशुभिः प्रेष्येरन्नायेने  
 त्यात्मानमुपसृजते नदं व ओदतीनामिति त्रैष्टुभानि पूर्वाणि  
 पदानि करोति नदस्योत्तराणि प्रथमेन त्रैष्टुभेन पदेन प्रथमं  
 नदस्य पदमुपसंधायारुन्धति द्वितीयेन त्रैष्टुभेन द्वितीयं संधाय  
 मणोति तृतीयेन त्रैष्टुभेन तृतीयं संधायारुन्धति चतुर्थेन त्रैष्टुभेन  
 चतुर्थं संधाय मणोत्वेवं विद्वतां प्रथमा त्रिः शंसति पराचीरुत्तरा  
 एवं विद्वता एव या तृतीया सूक्तस्य तस्या उत्तरमर्षेभ्यमुत्सृजति

१ ( ८ । ७ । १ ) २ ( ८ । ७ । १ ) ३ ( ६ । ५ । ५ )

नदस्य चोत्तरं सोऽयं मुखस्य विवरस्तेन वाचं वदति मुखेन वै वाचं वदति तौ पुरस्ताद्द्विपदानां शंसति तथा हास्य स्तोत्रियानन्तर्हिता भवत्यात्मानं शस्त्वाऽयं सूददोहसं शंसति तां अस्य सूददोहस इत्यश्वं वै सूददोहा अश्वेन वा इमानि पर्वाणि संहितानि भवन्त्यथो आपो वै सूददोहा अज्जिर्वा इमानि पर्वाणि संहितानि भवन्त्यथो अमृतत्वं वै सूददोहा अमृतत्त्रमेव तदात्मन् घत्सेऽथ वै सूददोहा आहाभस्यैतद्रूपं तयथा ह वै दारुणः श्लेष्म-श्लेषणं स्यात्पारिचमर्ष्यं वैवमेव सूददोहाः सर्वेषां वेदानां संश्लेषिणी ॥ १ ॥

अथैतानि शीर्षणानि शंसति तानि वै त्रीणि तुवानि भवन्ति त्रीणि वा अस्य त्रीर्णाः कपालानि भवन्ति तान्येवैतैः संदधाति तानि त्रीणि पुनरेकैकं त्रेधा त्रेधा तानव ऋचो भवन्ति नव वै शिरसि प्राणास्तान्यर्कवन्ति भवन्ति तदेतस्याहो रूपम् ॥ २ ॥

अथैनं श्रवं शंसति ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति त्रीणि वा आमां प्रीवाणां पर्वाणि भवन्ति तान्येवैताभिः संदधात्युष्णिगुत्तमा सोऽयं स्कन्धो विटलोऽध्यूलः (ह्रः) ॥ ३ ॥

अथैतामक्षां शंसति सा वै त्रिष्टुभ्रवति तस्मादयमक्ष. स्थविष्ठ ऋध्वात इन्द्रः स्थविन्स्य वाहु वाक्षोरभिरूपाऽथ रथंत-रस्य स्तोत्रियानुरूपी शंसति तयोक्तं ब्राह्मणमथ धाच्यां शंसतीयं वै धाम्धेयं हि सर्वेषु भूतेषु हिता सा वै दक्षिणे भागे धीयते तस्माद्दक्षिणं भागं पुंसः स्त्र्यभिःशंतेऽथ राधत्तं प्रगाथं शंसति तस्योक्तं ब्राह्मणं य एरु इदं व्यक्षर्षणीनामिति सूक्तं तत्पच्छस्तस्य द्वितीयामुदधृत्य विश्वो हन्वीं अरिराजगामेति येनस्य द्वितीया तामिह द्वितीयां करोति तद्विमो पक्षो व्यतिपन्नत्य-धिवर्हाय तस्माद्द्वाभ्यापक्षाभ्यां सर्वाणि कर्माणि समश्रुते ॥ ४ ॥

अथ तं महस्तरुं शंसति ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति त्रीणि वा अग्न्य पाणोः पर्वाणि भवन्ति तान्येवैताभिः संदधात्यति-

च्छन्दाः प्रथमा सोऽयमङ्गुष्ठस्नस्मादयमङ्गुष्ठः सर्वा अङ्गुलीः  
मत्थेति दक्षिणतः पक्षो रायंतरोऽथ वा उच्यते पक्षो बाह्वत  
एतेनैवोक्तत्राक्षणस्तौ वा एतौ पक्षौ बाह्वतरायंतरो चतुर्विंशौ  
चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरस्यैवाऽऽप्त्यै ॥ ५ ॥

अथैतानि चतुरस्राणि शंसति तदनूकं ता एकविंशति-  
र्ऋचो भवन्त्येकविंशतिर्वा अस्यानूकस्य पर्वाणि भवन्ति तान्ये-  
वैताभिः संदधाति तानि वै सप्त तृचानि भवन्ति सप्त वै छन्दांसि  
सर्वेषामेव छन्दसाम्, तस्यै तान्यर्क्यन्ति भवन्ति तदेतस्पाहो  
रूपम् ॥ ६ ॥

अथैता अशीतिः शंसति स्तोत्रियानेवैताभिरनुशंसति गायत्र्या  
गायत्रीमौष्णिद्या च बाह्वृत्या च वृद्धयंतरे उयमेव दक्षिणं पार्श्वं  
गायत्री सध्यमौष्णिही मध्यं बाह्वृती मध्ये वा इदमात्यनोऽर्धं  
धीयते त्रिष्टुभावनतरेण त्रिष्टुभ्रविद्दी वैश्वामिष्वावर्कवत्यावभिरूपे  
विश्वामित्रो हीनदपश्यन्महद्दृत्यो वृद्धवत्यः प्रतिपद्यो भवन्ति मह-  
द्दृद्धवन्महद्दन्महद्दृद्धेतदहः ॥ ७ ॥

महो इन्द्रो य ओजसेत्येतया गायत्रीमशीतिं प्रतिपद्यते  
स्तोत्रियैतस्य वात्रुधो इति महद्दृत्या वृद्धवत्या महद्दृद्धवन्महद्दन्म-  
हद्दृद्धेतदहः ॥ ८ ॥

यो इन्द्र भुज आभर इत्येतया बाह्वृतीमशीतिं प्रतिपद्यते  
स्तोत्रियमिन्मधवत्स्य वर्धयेति महद्दृत्या वृद्धवत्या महद्दृद्धवन्म-  
हद्दन्महद्दृद्धेतदहर्यं ते अस्तु हर्यतः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति  
सूक्ते तद्यदेते अन्ततः शंसति संसिद्धाभिर्वृद्धतीभिरौष्णिही-  
मशीतिं समारोहाणीति ॥ ९ ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्येतयाऽौष्णिहीमशीतिं प्रतिपद्यते विद्वं  
वृषस्य दक्षसो महान्दि प इति वृद्धवत्या महद्दृत्या वृद्धवन्महद्द-  
न्महद्दृद्धेतदहस्ता वा एता अशीतयः संशस्ताः सप्त विंशतिभ्रता-

१ ( ५ । ८ । ९ ) २ ( ५ । ८ । ९ ) ३ ( ६ । ६ । ३६ )

४ ( ६ । ६ । ३६ ) ५ ( ३ । ३ । ८ ) ६ ( ३ । ३ । ९ )

७ ( ६ । १ । ७ ) ८ ( ६ । १ । ७ )

न्यृचां संपद्यन्ते सप्त वै विंशतिशतानि संवत्सरस्याहोरात्राणां  
 तदशीतिभिः संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति सामनिधनं ह्ये गाय-  
 त्रीरुष्णिहः संपादयन्ति चतुरसराण्यु ह्ये पुनराददते बार्हत्या  
 अशीत्या अशीतिचतुरसराण्युद्धरति काकुभेभ्यः प्रगाथेभ्यश्चतुर्विं-  
 शतिं चतुरसराणि तानि चतुश्शतं चतुरसराणि चतुःशते गाय-  
 त्रीषूपदधाति तथा ता गायत्रीरुष्णिहः संपद्यन्ते नाऽऽद्रियेतात्रैव  
 संपन्नमिन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संसिद्धा-  
 भिरुष्णिगिर्भवंशं समारोहाणीति ॥ १० ॥

अथ वशं शंसत्युदरं वै वशस्तेन संसिद्धेनाऽऽनन्तर्यं जिगमि-  
 षेद्यदत्तं किञ्च बहिर्द्विस्तत एव तच्छ्रयति यदन्तरुदरे तस्माद्  
 बह्व्यो देवता बहूनि च्छन्दांसि वशे शस्यन्ते तस्मादिदं बहु विश्व-  
 रूपमुदरेऽभमवधीयतेऽथैतौ विद्वतावर्धर्चावथ सूददोहस सा तत  
 एवोत्सृज्यतेऽत्र चतुर्विंशतिकृत्वः शस्ता भवति ॥ ११ ॥

अथैता द्विपदाः शंसति प्रतिष्ठानीयं वै छन्दो द्विपदाः प्रति-  
 ष्ठित्या एव ॥ १२ ॥

अथैतद्वेन्द्राग्रं सूक्तं गायत्रीशंसं शंसति प्रतिष्ठे वा इन्द्राग्नी  
 प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथैतदावपनं शंसति प्रतिष्ठा वा आवपनं प्रतिष्ठित्या एवाथो  
 एतान्येव पुनरर्वाचीनि भवन्ति ॥ १४ ॥

अथैतमानुष्टुभं सामान्नायं शंसति वाग्वा एतदहर्वागनुष्टुवा-  
 च्येव तद्वाचं प्रतिष्ठापयति दिवं यय दिवं ययेति देवानेवैतेन  
 सूक्तेनैति स प्रेतनथा कवितृष इति तृचमकेवत्तेन समृद्धं गायत्र्यु-  
 चमा तथा समृद्धं शास इत्या महौ असीति महद्महद्द्व्येतदहः  
 ॥ १५ ॥

अथैतं त्रिष्टुभं शंसतीन्द्रस्यैवैतच्छन्दो यच्चिष्टुभेदेन स्वेन च्छ-  
 न्दसा समर्षयति ह्यरण्यस्तूपीयं च यावज्जतीयं च बार्हतरायंतु-  
 वृहद्रथंतरे हि पुरस्तात्कृते भवतः सजनीयं चोश्चर्यवो भरते-  
 न्द्राय सोमामिति च ताः सप्तविंशतिर्ऋचो भवन्ति सप्तविंशतिर्वै

१ ( ६।०।१ ) २ ( ६।४।४२ ) ३ ( ८।८।  
 १० ) ४ ( २।६।१३ )

नक्षत्राणि तन्नक्षत्रिणां विराजमानोति विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वो-  
मित्रो ह्यनदपश्यद्गामदेव्यस्य शंसेद्वामं होतदेवानां वसिष्ठस्य  
शंसेद्वासिष्ठ होतदेवानां तत्र पुरस्तादुदुन्नमीयस्य पदानुपङ्गा-  
ञ्छंसति सर्वं वै कामा एतस्मिन्नन्तरुषथे तद्यथा ब्रजे पशूनवमृ-  
ज्यागलेपीके परिव्ययेदेवमेवैतैः पदानुपङ्गैः सर्गान्कामानुभयतः  
परिशृङ्गाऽऽत्यन्धत्सेथो उदुन्नमीयस्यार्कवत्युत्तमा तदेतस्याहो  
रूपं त्रिः शस्तया परिदधाति परिधायोषथवीर्यं जपत्पैकाहिकं पूर्वं  
प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव माहाव्रतिकमुत्तरं महद्-  
सीति महद्दन्महद्दयेतदहः ॥ १६ ॥

तदेतत्सकृच्छस्तायां सूददोहसि यावच्छस्त्रमुपसर्जन्त्यां सं-  
ख्यायमानायामृते तूर्णशंसं वृद्धीसहस्रं संपद्यते तस्या वा एतस्य  
वृद्धीसहस्रस्य पद्भिरशदक्षराणां सदस्याणि भवन्ति तावन्ति शतं  
संवत्सरस्याहानि भवन्ति तच्छतसंवत्सरस्याहान्याप्नोत्यनुष्टुप्संपन्न-  
मुह्ये वाग्वा एतद्दहर्वागनुष्टुप्वावसर्वाणि भूतान्यथो वागिद सर्वमिति  
वृद्धीसंपन्नमिति त्वेव स्थितं वार्हतो वा एष य एष तपति तदेन  
स्वेन च्छन्दसा समर्षयति त्रिरेवाऽऽहयते त्रयो वा इमे लोका इमा-  
नेय तल्लोकानामोत्पैकाहिकी याज्या प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या  
एवाननुवपत्कृत एव भेद्वत्वं ग्रथ्नन्ति सग्रहमेवायं तं प्राहुपावरो-  
हाति मत्सद् भेद्वत्फलकमपोहाति परामृशग्रहं जपति यमिमं मजयं  
मार्जैपंस्तमन्वसानीति नेदस्मात्मजयादात्मानमपादधानीति वैश्वक-  
र्षणोऽतिग्राहः प्राजापत्यं वा एतदहः प्राजापतिर्विश्वरुमां तदेनं  
स्वेन रूपेण समर्षयति तद्वैतदहरिन्द्रोऽङ्गिरसे भोवाचाङ्गिरा  
दीर्घतमसे तत उ ह दीर्घतमा दश पुरुषायुषाणि जिजीव  
तदप्येतदहपिराह दीर्घतमां मामतेथो ज्ञुर्वान्वशमे सुग इति तदेत-  
दायुष्कामस्य शस्त्रमिति ह स्याऽऽह कौपीतकिस्तय एवं विद्वानेत-  
दहः शंसति सर्वमायुरस्मिँल्लोक एत्याप्नोत्यमृतत्वमसति स्वर्गे  
लोके ॥ १७ ॥

तेत्सवितुर्वृणीमह इति वैश्वदेवस्य प्रतिपद्वृणीमह इति महद्वृती  
महद्वन्महद्वद्ध्येतदहरद्या नो देवैः सवितरित्यनुचरो विश्वा वीमा  
निधीमहीति महद्वन्महद्वद्ध्येतदहस्तदेवैस्स सवितुर्वार्यं महिदिति  
सावित्रं महद्वन्महद्वद्ध्येतदहस्ते हि द्यौवापृथिवी विश्वशभुवेति  
द्यावापृथिवीयमुरुव्यर्चसा महिनी असत्रोति महद्वन्महद्वद्ध्येतदहः  
किभुं श्रेष्ठः किं यविष्टो न आजगन्नित्यार्भवं ननन्दिम चमसं  
यो महाकुल इति महद्वन्महद्वद्ध्येतदहरस्य वीमस्य पलितस्य द्यौतु-  
रिति सलिलं वैश्वदेवं सलिलं ह्येतदेवानामिकाहिके निविदं दधाति  
प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवैकाहिकं वैश्वानरीयं प्रतिष्ठा वा  
एकाहः प्रतिष्ठित्या एव प्रयेज्यवो मरुतो भ्राजदृष्ट्य इति मारुतं  
बृहन्महान्त उर्विया विराजयेति बृहद्वन्महद्वन्महद्वद्ध्येतदहर्वलित्या त-  
द्देवेषोऽध्यायि दशेतमिति जातवेदसीयं तस्यास्ताव्यग्निः शिमीव-  
द्भिरर्कैरित्यर्कवत्युत्तमा तदेतस्याहो रूपमित्याग्निमाहृतसूक्तानीत्ये-  
तस्याहः सूक्तानि तदग्निष्टोमः संतिष्ठते ब्रह्म वा अग्निष्टोमो  
ब्रह्मतदहर्वह्येष तद्ब्रह्म प्रतिष्ठापयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य  
एतदहरूपयन्ति य एतदहरूपयन्ति ॥ १८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

१ (४।४।२५) २ (४।४।२५) ३ (४।४।२६)  
४ (३।८।४) ५ (२।३।३) ६ (२।३।३)  
७ (२।३।४) (८) ९ (४।३।१७) १० (४।३।  
१७) ११ (२।२।८)

\* अत्र शाकलसहिताया षुषे, इति षण्डः ।

१४ प. ५. इति कौपीतकिग्रहणे महामत नाम द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः । महामतं  
समाप्तम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ चित्रो इ वै गाढ्यायानिर्निर्यमाण आरुणि वज्रे । स इ  
पुत्रं श्वेतकेतुं मजिगाय याजयेति । तं हाभ्यागतं पप्रच्छ । गोत-  
मस्य पुत्रोऽस्ति । संवृतं लोके यस्मिन्मा धास्यस्यन्यतमो वाऽध्वा ।  
तस्य मा लोके धास्यसीति । स होवाच । नाहमेतद्वेद । हन्ताऽऽचार्यं  
पृच्छानीति । स इ पितरमासाद्य पप्रच्छेतीति मा प्राप्तीत्कथं  
प्रतिव्रवाणीति । स होवाचाहमप्येतन्न वेद । सदस्येव वयं  
स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे सदस्ये क्षुमौ गमिष्याव इति  
स इ समित्पाणिश्वित्रं गाङ्ग्यायानिं प्रतिचक्रम उपपानीति तं  
होवाच ब्रह्मार्होऽसि गोतम यो न मानमुपाया एहि व्येव त्वा  
क्षपयिष्यामीति ॥ १ ॥

स होवाच ये वै के चास्माच्छोकात्मयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे  
गच्छन्ति तेषां माणैः पूर्वपक्ष आप्यायते तानपरपक्षेण प्रजनय-  
त्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमास्तं यः प्रत्याह तमति-  
सृजतेऽथ यो न प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीटो  
वा पतङ्गो वा मत्स्यो वा शकुनिर्वा जिहो वा वराहो वा परश्व वा  
शार्दूलो वा पुरुषो वाऽन्यो वा तेषु तेषु स्थानेषु प्रत्याजायते  
यथाकर्म यथाविधं तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिवृथादिच-  
क्षणादतवो रेत आभृतं पञ्चदशात्मसूतात्पिण्यावतस्त्वं मा पुंसि  
कर्तयैरध्वं पुंसा कर्त्ता मातरि मा निषिञ्च स जायमानो द्वादश-  
त्रयोदशो मासो द्वादशत्रयोदशेन पित्राऽऽसं तद्विदे मतिद्विदेऽ-  
हं तन्म ऋतवो मृत्यव आभरध्वम् । तेन सत्येन तेन तपस ऋतु-  
रस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽसि त्वमसीति तमतिसृजते ॥ २ ॥

स एतं देवयानं पन्थानमापद्याशिलोकमागच्छति स चायु-  
लोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं  
तस्य वा एतस्य ब्रह्मलोकस्याऽऽरो हृदो मुहूर्त्वा यष्टिहा विजरा नदी-  
व्यो वृक्षः साहस्रं संस्थानमपराजितमापतनमिन्द्रप्रजापती द्वार-  
गोपौ विभ्रुमितिं विचक्षणाऽऽसन्धमितौजाः पर्यङ्कः मिया च  
मानसीमितरूपा च चाक्षुधी पुण्यादादायावयतो (नित) वैराजगा-  
न्यम्याश्मवायथीश्वाप्सरसोऽम्बया नद्यस्तमित्थांविदागच्छति तं

ब्रह्मा ह्यभिधावत्त मम यशस्ता विजरां वा अयं नदीं प्रापत् वा  
अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

शतं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतियन्ति शतफलहस्ताः शतमाञ्जन-  
हस्ताः शतं माल्यहस्ताः शतं वासीहस्ताः शतं चूर्णहस्तास्तं  
ब्रह्मालंकारेणालं कुर्वन्ति स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्म विद्वा-  
न्ब्रह्माभिप्रैति स आगच्छत्यारं हृदं तं मनसाऽप्येति- तमित्वा  
संप्रतिविदो मज्जन्ति स आगच्छति मुहूर्तान्यट्टिहांस्तेऽस्मादपद्र-  
यन्ति स आगच्छति विजरां नदीं तां मनसावाप्येति तत्सुकृत-  
दुष्कृते-घुनुवाते तस्य मिया ज्ञातयः सुकृतपुपयन्त्यमिया दुष्कृतं  
तद्यथा स्थेन धावयत्रयचक्रे पर्यवेक्षेतैवमहोरात्रे पर्यवेक्षेतैव  
सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्रव्यानि स एव विसुकृतो विदुष्कृतो  
ब्रह्म विद्वान्ब्रह्माभिप्रैति ॥ ४ ॥

स आगच्छतीत्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आगच्छति  
साल्जुं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति स आगच्छत्यपराजितमाय-  
तनं तं ब्रह्मरसैः प्रविशति स आगच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ ताव-  
स्मादपद्रवतः स आगच्छति विभुममितं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स  
आगच्छति विचक्षणामासन्दीं बृहद्रथन्तरे सामनीं पूर्वां पादौ श्वेत-  
नौघसे चापरो वैरूपवैराजे अनुच्ये शाकरैर्वते तिरथी सा प्रज्ञा  
प्रज्ञया हि विप्रशति स आगच्छत्यमितौजसं सं पर्यङ्कं समाण-  
स्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वां पादौ श्रीश्वेरा चापरो भद्र यज्ञा-  
याज्ञये श्रीर्षण्ये बृहद्रथन्तरे अनुच्ये ऋचश्च सापानि च प्राचीना-  
तानानि यजूंषि तिरथीनानि सोमांशव उपस्तरणमुद्गीयोऽपरश्च  
यः श्रीरूपवर्हेण तस्मिन्ब्रह्माऽऽस्ते तमित्येवित्वादेनैवाग्र आरो-  
हति तं ब्रह्मा पृच्छति काऽसीति तं भतिद्वयात् ॥ ५ ॥

ऋतुरस्मर्तवोऽस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्यायै रेतः संवत्स-  
रस्य तेजोभूतस्य भूतस्याऽऽत्मा भूतस्य भूतस्य त्वमात्माऽसि  
यस्त्वमसि सोऽहमस्मि तमाह कोऽहमस्मीति सत्यमिति ब्रूयात्किं  
तद्यत्मत्यमिति यदन्यदेवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत्सदथ यदेवाथ

प्राणाश्च तप्तं तदेकया वाचाऽभिव्याहियते सत्यमित्पेतावादिदं  
सर्वापिदं सर्वमस्मीत्येवं तदाह तदेतद्दृष्टोकेनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

यजुर्दसः सामशिरा असावृहमूर्तिरव्ययः । स ब्रह्मेति विज्ञेय  
ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति ॥ तमाह केन मे पाँस्तानि नामान्यासो-  
पीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन नपुंसकानीति मनसेति केन स्त्री-  
नामानीति वाचोति केन गन्धानिति घ्राणेनेति केन रूपाणीति  
चक्षुषोति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति केनाम्नरसानिति जिह्वयेति  
केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन मुखदुःखे इति शरीरेणेति  
केनाऽऽनन्दं रतिं प्रजामित्युपस्येनेति केनेत्या इति पादाभ्या-  
मिति केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञयैवेति ब्रूयात्तमाह  
यो वै खलु मे लोकोऽयं तेऽस्तविति सा या ब्रह्मणो जितिर्या  
व्यष्टिस्तां जितिं जयति तां व्याष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य  
एवं वेद ॥ ७ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह कौपीतकिस्तस्यैतस्य प्राणस्य  
ब्रह्मणो मनो दूतं चक्षुर्गोमृ श्रोत्रं संश्रावयितृ वाक्परिवेष्टी स  
यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वेद दूतवान्भवति  
यश्चक्षुर्गोमृ गोमृवान्भवति यः श्रोत्रं संश्रावयितृ संश्रावयितृवान्भ-  
वति यो वाचं परिवेष्टृ परिवेष्टृवान्भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय  
ब्रह्मण एता देवता अयाचमानाय बलिं हरन्त्येवं हैवासमै सर्वाणि  
भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्वोपनिषन्न  
याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतोऽदत्तमश्री-  
यामिति त एवैनमुपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्नेप धर्मो  
याचितो भवत्यन्नदास्त्वैवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ १ ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह पैङ्गवस्तस्य वा एतस्य प्राणस्य  
ब्रह्मणो वाक्परस्ताञ्चक्षुरारुन्धते चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धते  
श्रोत्रं परस्ताम्न आरुन्धते मनः परस्तात्प्राण आरुन्धते तस्मै



जुहोत्येते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपञ्च संततं जुहोत्यथ  
या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस्ताः कर्ममध्यो हि भवन्ति तद्ध स्मै-  
तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः ॥ ५ ॥

उच्यथं ब्रह्मेति ह स्माऽऽह शुष्कभृङ्गारस्तद्वगित्युपासीत सर्वाणि  
हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यन्ते तद्यजुरित्युपासीत सर्वाणि  
हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै  
भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते तच्छ्रीरित्युपासीत तत्तेज इत्युपासीत  
तद्यथैतच्छ्रीमत्तमं यज्ञस्वितमं तेजस्वितममिति शस्त्रेषु भवत्येवं  
हैव स सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमो यज्ञस्वितमस्तेजस्वितमो भवति य  
एवं वेद । तदेतदेष्टिकं कर्म यथात्मानमध्वर्युः संस्करोति तस्मि-  
न्यजुर्मयं प्रवर्गति यजुर्मय ऋक्षमयं होत ऋक्षये साममय-  
मुद्राता [साममये] स एष त्रयै विद्याया आत्मैष उ एवैतदिन्द्र-  
स्याऽऽत्मा भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

अथातः सर्वजितः कौपीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति सर्वजिद्ध  
स्म कौपीतिकेरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते यज्ञोपवीतं धृत्वोदकमा-  
नीय त्रिः प्रसिच्योदकपात्रं वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृद्धीत्येतयै-  
वाऽऽवृता मध्ये सन्तमुद्गर्गोऽसि पाप्मानं म उद्गृह्णीत्येतयैवाऽऽ-  
वृताऽस्तं चन्तं संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धीति तद्यद्दोरात्रा-  
भ्यां पापं करोति सं तद्गृह्णे तयो एवैवं विद्वानेतयैवाऽऽवृताऽऽदि-  
त्यमुपतिष्ठते यद्दोरात्राभ्यां पापं करोति सं तद्गृह्णे ॥ ७ ॥

अथ मासि मास्यमावास्यायां वृत्तार्या पश्चाच्चन्द्रमसं हृद्य-  
मानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता हरितवृणे वा प्रत्यस्य यन्मे सुसभि-  
द्धदये द्विवि चन्द्रमसि श्रितं मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माऽहं पुत्र्य-  
मर्घं रुदमिति न ह्यस्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति जातपुत्रस्वाथाजात-  
पुत्रस्याऽऽर्षोवस्व समेतु ते सं ते पार्थासि समुयन्त वाजा यमादित्या  
अंशुमाप्याययन्तीत्येतास्तिस्त्र ऋचो जपित्वा माऽस्माकं प्राणेन  
प्रजया पशुभिराप्याययिष्ठा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वर्गं द्विष्मस्तस्य  
प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेत्यैन्द्रीमावृतमावर्त आदित्य-  
स्याऽऽवृतमन्वावर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं हृदयमानमुपतिष्ठेत्तयैवाऽऽ-  
 वृता सोमो राजाऽसि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त  
 एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोऽस्ति तेन मुखेन मामन्नादं कुरु  
 राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽस्ति तेन मुखेन मामन्नादं कुरु  
 श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽस्ति तेन मुखेन मामन्नादं  
 कुर्वन्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमस्ति तेन मुखेन मामन्नादं  
 कुरु त्वै...पञ्चमुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यस्ति तेन मुखेन  
 मामन्नादं कुरु माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेष्टा योऽस्मा-  
 न्द्रेष्टि यं च वयं द्विप्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति  
 दैवीमानुतभावर्त आदित्यस्याऽऽवृतमन्वावर्त इति दक्षिणं बाहुम-  
 न्वावर्तते ॥ ९ ॥

अथ संवेश्य जायायै हृदयमभिमृशेद्यत्ते सुश्रीमे हृदयं  
 त्रितमन्तः प्रजापतौ तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमयं निर्गा  
 इति न हस्याः पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

अथ मोष्याऽऽयन्पुत्रस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत् । अङ्गनदङ्गनत्संभ-  
 वसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः  
 शतमिति नामास्य दधात्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।  
 वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति नामास्य शृङ्गा-  
 त्यथैनत्परिगृह्णाति येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णात्तदरिष्ट्यै तेन  
 त्वा परिगृह्णाम्पसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपत्यस्ने प्रैयन्धि  
 मयचञ्चुजीपिन्नितीन्द्र श्रेष्ठानि त्रैविणानि धेर्हीति सव्ये मा भेत्था  
 मा न्यधिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानम-  
 भिजिघ्नामीति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेद्दवां त्वां हिंकारेणाभिहिं  
 करामीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिं कुर्यात् ॥ ११ ॥

अथातो देवः परिमर एतद्ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलत्ययैव-  
 न्निप्यते यन्न ज्वलति तस्याऽऽदित्यमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण  
 एतद्ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो हृदयनेऽर्थतन्निप्यते यन्न हृदयते  
 तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्ब्रह्म दीप्यते

यच्चन्द्रमा हृदयतेऽथैतन्म्रियते यच्च हृदयते तस्य विद्युत्मेव तेजो  
गच्छति वायुं प्राण एतद्दे ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विद्युत्तेऽथैतन्म्रियते  
यच्च विद्युत्ते तस्या दिश एव तेजो गच्छति वायुं प्राणस्ता  
वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ मृत्वाऽन्नमृच्छन्ते  
तस्मादेव पुनरुदीरत इत्यग्निदेवतमथाध्यात्मम् ॥ १२ ॥

एतद्दे ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यच्च वदति  
तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्दे ब्रह्म दीप्यते  
यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रियते यच्च पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो  
गच्छति प्राणं प्राण एतद्दे ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणोत्यथैत-  
न्म्रियते यच्च शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राण  
एतद्दे ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्म्रियते यच्च ध्यायति  
तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्ता वा एताः सर्वा  
देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वाऽन्नमृच्छन्ते तस्मादेव पुनरु-  
दीरते तत्रदिह वा एवं विद्वांसमुभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयाता दक्षिण-  
श्चोत्तरश्च तुस्तूर्पमाणौ न हने सृण्वीयातामथ य एनं द्विपन्ति  
याश्च स्वयं द्वेष्टि त एवैनं परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

अयातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहश्रेयसे विवद-  
माना अम्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्वाक् पपात शुक्लं दारुभूतं शि-  
श्येऽथैनद्वाचप्रविवेश तद्वाचावदच्छिश्य एवार्थैतच्चक्षुः प्रविवेश त  
द्वाचाऽवदच्चक्षुषाऽपश्यच्छिश्य एवार्थैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचाव-  
दच्चक्षुषाऽपश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एवार्थैतन्मनः प्रविवेश तद्वाचा-  
वदच्चक्षुषाऽपश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसाऽध्यायच्छिश्य एवार्थैतन्प्राणः  
प्रविवेश तच्चत एव समुत्तस्थां ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निः-  
श्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सर्वदेवतैः सर्वैरस्मा  
च्छरीराद्दुच्चक्रमुस्ते वायुप्रतिष्ठा आकाशात्मानः स्वरीयुस्तथो एवैवं  
विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय  
सर्वदेवतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठ आकाशा  
त्मा स्वरेति स तद्गच्छति यत्रैत देवास्तत्प्राण्य यदमृता देवास्तद  
मृतो भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथात पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाऽऽचक्षते पिता पुत्र पश्य  
त्राह्वयति नवैन्मृणैरगारं संस्तीर्याभिमुप स्माऽ प्रायोदवृम्भं सपा

अमुपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः पिता शेत एत्य पुत्र उप-  
 रिष्ठादभिनिपद्यत इन्द्रियैरिन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वाऽस्मा आसी-  
 नायाभिमुराथैव संप्रदध्यादथास्मै संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि  
 दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि  
 दधानीति पिता प्राणं मयि दध इति पुत्रश्शुभ्रं त्वयि दधा-  
 नीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि  
 दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि  
 दधानीति पिताऽन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि  
 मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति  
 पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध  
 इति पुत्र आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिताऽऽनन्दं  
 रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति  
 पितेत्यां ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता  
 मनस्ते मयि दध इति पुत्रः प्रज्ञां मे त्वयि दधानीति पिता प्रज्ञां  
 ते मयि दध इति पुत्रो यशु वा उपाभिगदः स्यात्समामेनैव ब्रूया-  
 त्प्राणान्मे त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ  
 दक्षिणाद्दुपनिष्कामति तं पिताऽनुमन्त्रयते यज्ञो ब्रह्मवर्चसं  
 कीर्तिस्त्वा जुपताभित्यथेतरः सव्यमन्त्रं समभ्यर्चयते पाणिनाऽ-  
 न्तर्थाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाँल्लोकान्क्षमात्नान्पुद्गीति स  
 यद्यगदः स्यात्पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परि वा ब्रजेद्यु वै प्रेयास-  
 यैवैनं समापयेयुर्यथा समापयितव्यो भवति यथा समापयितव्यो  
 भवति ॥ १५ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठमोऽध्यायः ।

ॐ प्रतर्दनी ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन  
 च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं वृणीष्वेति स होवाच  
 प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं  
 हेन्द्र उवाच न वै वरोऽधरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै  
 हिल वेति होवाच प्रतर्दनीऽथो खल्विन्द्र सत्यादेव नेयाय सत्यं  
 हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीतेतदेवाहं मनुष्याय हिततमं

मन्ये यो मां विजानीयाद्विश्वीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनदरुर्मुत्स्वान्यन्तीन्सा-  
लाष्टकेभ्यः प्रायच्छन्वद्भिः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीर्याम-  
नृगमदृमन्तारिक्षे पौलामान्पृथिव्यां कालखज्जास्तस्य मे तत्र न  
लोमचनानीयत स यो मा वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा  
लोकौ भीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया न मातृवधेन न पितृव-  
धेन नास्य पापंचन चक्रुषो मुखान्नीले वेतीति ॥ १ ॥

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त मामायुरमृतमित्युपास्स्वाऽऽयुः  
प्राणः प्राणो वा आयुर्वात्रयस्मिञ्जरीरे प्राणो वसति तावदायुः  
प्राणेन द्वेवास्मिँल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यं संकल्पं स या  
मामायुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिँल्लोक एत्याऽऽप्नोत्वमृतत्वम-  
क्षितिं स्वर्गं लोके तद्वैरु आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति नहि  
कश्चन श्वनयात्तद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूप श्रोत्रेण श्रुतं  
मनसा ध्यातमेनभूयं वै प्राणा भूतैर्कैरुमेतानि सर्वाणि प्रज्ञाप-  
यन्तीति वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्यत्सर्वे  
प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृण्वत्सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति मनो  
ध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनु-  
प्राणन्त्येवमु हैतदिति हेन्द्र उवाचास्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसा-  
दानमिति ॥ २ ॥

जीवति वागपेतो मूकान्दि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्धोन्दि  
पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्दि पश्यामो जीवति मनोपेतो  
बालान्दि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्युरुच्छिन्न इत्येवं  
हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थाप-  
यति तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीतेति सैषा प्राणे सर्वास्त्रियो वै प्राणः  
सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणस्तस्यैवैव दृष्टिरतद्विज्ञानं यत्रतत्पु-  
रुष सुप्तः स्वप्न न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकया भवति  
तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति  
श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मन सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा  
प्रतियुध्यते यथाऽप्रेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेर  
श्रेयमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो

देवा देवेभ्यो लोकाः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-  
 गृह्णीत्यापयति तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीतिति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्वी-  
 र्वे प्राण सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञां स प्राणस्तस्यैषैव सिद्धिरेताद्विज्ञानं  
 यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावल्यमेत्य संमोहमेति तमाहुर्दृक्कृषी  
 च्चित्रं न ज्ञोति न पश्यति न वाचा वदति न व्यायत्यथा-  
 स्मिन्प्राण एवैकया भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति  
 पक्षः सर्वै रूपाः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दं सहाप्येति  
 मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स गदाऽस्मान् उररिरादृक्कामति सङ्-  
 घैतैः सर्वैरुत्क्रामति ॥ ३ ॥

वागेवास्मिन्सर्वाणि नामान्यभिविमुज्यन्ते वाचा सर्वाणि  
 नामान्याप्नोति प्राण एवास्मिन्मर्वे गन्धा अभिविसृज्यन्ते प्राणेन  
 सर्वाङ्गान्यानाप्नोति चक्षुरेवास्मिन्सर्वाणि रूपाण्यभिविसृज्यन्ते  
 चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमेवास्मिन्सर्वे शब्दा अभिविसृ-  
 ज्यन्ते श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाप्नोति मन एवास्मिन्सर्वाणि  
 ध्यातान्यभिविसृज्यन्ते मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति सह  
 शैतावस्मिञ्छरीरं वसतः सहोत्क्रामतोऽथ यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि  
 भूतान्येकं भवन्तीति तद्व्यारयास्यामः ॥ ४ ॥

वागेवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्यै नाम परस्तात्मतिविहिता  
 भूतमात्रा घ्राण एवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्य गन्धः परस्ता-  
 त्मतिविहिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्य रूपं परस्ता-  
 त्मतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्य शब्दः  
 परस्तात्मतिविहिता भूतमात्रा जिह्वास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्या  
 अक्षरसः परस्तात्मतिविहिता भूतमात्रा हस्तामेवास्या एकमङ्ग-  
 मुदूहृत् तयोः कर्षं परस्तात्मतिविहिता भूतमात्रा शरीरमेवास्या  
 एकमङ्गमुदूहृत् तस्य सुषुप्तः परस्तात्मतिविहिता भूतमात्रोपस्थ  
 एवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्याऽऽनन्दो रतिः प्रजातिः परस्तान्मति-  
 विहिता भूतमात्रा पादा परास्या एकमङ्गमुदूहृत् तपोरित्या  
 परस्तान्मतिविहिता भूतमात्रा मन एवास्या एकमङ्गमुदूहृत् तस्य  
 र्वा काना परस्तात्मतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥

मङ्गया वाचं मयात्प्र वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रत्रया

माणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य  
चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण  
सर्वाञ्छब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिह्वा समारुह्य जिह्वया सर्वानक्ष-  
रसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्या सर्वाणि कर्मा-  
ण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति  
प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया  
पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति प्रज्ञया मनः  
समारुह्य मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाहनाम किंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभू-  
दित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपमिति न हि प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं  
कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिप-  
मिति नहि प्रज्ञापेतं चक्षु रूप किंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभू-  
दित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन  
प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति  
नहि प्रज्ञापेता जिह्वाऽक्षरसं कंचन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदि-  
त्याह नाहमेतमक्षरसं प्राज्ञासिपमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म  
किंचन प्रज्ञपयेतामन्यत्र नो मनोऽभूदित्याहतुर्नाऽऽपमेतत्कर्षं  
प्राज्ञासिप्वेति नहि प्रज्ञापेत शरीरं न सुख न दुःखं किंचन प्रज्ञप-  
येदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं न सुख न दुःखं प्राज्ञासिप-  
मिति नहि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं न प्रजातिं काचन  
प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं  
प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतौ पादावित्या काचन प्रज्ञपयेता-  
मन्यत्र नो मनोऽभूदित्याहतुर्नाऽऽपमेतामित्या प्राज्ञासिप्वेति नहि  
प्रज्ञापेता धीः काचन सिभ्येन्न प्रजातव्यं प्रज्ञापेत ॥ ७ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत चत्वारं विद्यान् गन्धं विजिज्ञासीत  
घ्रातार विद्यान् रूपं विजिज्ञासीत द्रष्टारं विद्यान् शब्दं विजिज्ञा-  
सीत श्रोतार विद्यान्नाक्षरसं विजिज्ञासीताक्षरसस्य विज्ञातारं  
विद्यान् कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान् सुखदुःखे विजिज्ञा-  
सीत सुखदु गयोर्विज्ञातारं विद्यान्नाऽऽनन्दं न रतिं न प्रजातिं

विजिज्ञासीताऽऽनन्दस्य रतेः प्रजातोर्विज्ञातारं विद्यान्नेत्यां विजि-  
 ज्ञासीतैतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात्ता वा  
 एता दशैव भूतमात्रा अधिमन्नं दश भज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि  
 भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूत-  
 मात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येन्नो एतन्नाना त-  
 द्द्यथा रथस्यारेषु नेभिरपिता नाभावरा अपिता एवमवैता भूत-  
 मात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः स एष प्राण  
 एव प्रज्ञात्माऽनन्तोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो  
 एवासाधुना कर्नीयानेष श्वेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो  
 लोकेभ्य उभिनीपत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो  
 निनीपत एष लोरूपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म  
 आत्मेति विद्यात्स म आत्वेति विद्यात् ॥ ८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

ॐ अथ इ वै गार्ग्यो वालाकिरनूचानः संस्पृष्ट आस सोऽ-  
 वसदुशीनरेषु स वसन्मत्स्येषु कुरुपञ्चालेषु काशिविदेहेष्विति  
 स हाजातशत्रुं काश्यमात्रज्जोवाच ब्रह्म ते ब्रवाणोति तं होवाचा-  
 जातशत्रुः सहस्रं दधि त इत्येतस्यां वाचि जनको जनक इति वा  
 उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥

आदित्ये बृहच्चन्द्रमस्पृष्टं विद्युति सत्यं स्तनापित्नौ शन्दो  
 वायाविन्द्रो वैकुण्ठ आकाशे पूर्णमग्नौ विषासाहस्तिपद्भु तेज  
 इत्यधिदेवतमथाध्यात्ममादर्शे प्रतिरूपप्रज्ञायायां द्वितीयः प्रति-  
 श्रुत्कायामतुरिति शन्दे मृत्युः स्वमे यमः शरीरे प्रजापतिर्वसि-  
 णेऽसिणि वाचः सव्येऽसिणि सत्यस्य ॥ २ ॥

स होवाच वालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास  
 इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मनस्मिन्संवाद्यिष्टा बृहत्पाण्डुरवासा  
 अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति स यो  
 हतमेवमुपास्नेऽतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥ ३ ॥

स होवाच वालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहमुपास  
 इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मनस्मिन्संवाद्यिष्टा अन्नस्याऽऽत्मेति वा  
 अहमेतमुपास इति स यो हतमेवमुपास्नेऽन्नस्याऽऽत्मा  
 भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुपस्तमेवाहमुपास इति  
तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः सत्यस्याऽऽत्मेति  
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते सत्यस्याऽऽत्मा  
भवति ॥ ५ ॥

। स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयित्नौ पुरुपस्तमेवाहमुपास  
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः शब्दस्याऽऽत्माति  
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्याऽऽत्मा  
भवति ॥ ६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एष वायौ पुरुपस्तमेवाहमुपास इति  
तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता  
सेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह वा अप-  
राजिष्णुरन्यतस्त्यजाभी भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुपस्तमेवाहमुपास  
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः पूर्णमभवति ब्रह्मेति  
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभि-  
र्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुपस्तमेवाहमुपास इति तं  
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा विपासहिरिति वा अह-  
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह वा अन्येषु  
भवति ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽप्सु पुरुपस्तमेवाहमुपास इति तं  
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठास्तेजस आत्मेति वा अहमे-  
तमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते तेजस आत्मा भरतीत्यधिदैवत-  
मयाध्यात्मम् ॥ १० ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुपस्तमेवाहमुपास  
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति  
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो ह्वास्य  
भजायामाजायते नाप्रतिरूप ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष च्छायायां पुरुषस्तमेवाहमुपास  
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग  
इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्विती-  
यान् द्वितीयवान्हि भवति ॥ १२ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपा-  
स इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा असुरिति  
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात्संमाह-  
मेति ॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति  
तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा मृत्पुरिति वा अहमेत-  
मुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात्संमाह-  
मेति ॥ १४ ॥

स होवाच बालाकिर्येनैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नयया चरति तमेवा-  
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा यमो  
राजेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं द्वास्मा इदं  
श्रेष्ठयाय यम्यते ॥ १५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शरीरे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति  
तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अह-  
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशु-  
भिर्षशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमापुरेति ॥ १६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषस्तमेवाहमु-  
पास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा वाच आत्माऽ-  
भेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेव-  
मुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षिणि पुरुषस्तमेवाहमुपास  
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः सत्यस्याऽऽत्मा  
विद्युत् आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-  
मेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १८ ॥

तत उ ह वालाकिस्तूष्णीमास तं होवाचाजातशत्रुरेतावजु वा-  
 लाका ३ इत्येगाददिति होवाच वालाकिस्तं होवाचाजातशत्रुर्मृपा  
 र्चं खलु मा संवादिष्टिा ब्रह्म ते ब्रह्मर्षीति यो र्चं वा-  
 लाक एतेषा पुरुषाणां कर्त्तुं यस्य तैत्कर्म्म स र्चं वेदितव्यस्तत  
 उ ह वालाकिः समित्पाणिः प्रातश्चक्रम उपायानीति तं होवाचा-  
 जातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेतन्मन्ये यत्सन्नियो ब्राह्मणमुपनयते हि  
 व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं ह पाणावनिष्य प्रवव्राज तौ ह सुप्तं  
 पुरुषमाजग्मतुस्तं हाजातशत्रुरामन्त्रयाचक्रे बृहत्पाण्डरवासः  
 सोमराजन्निविति स उ ह शिष्य एव तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप  
 स तत एव समुत्सथौ तं होवाचाजातशत्रुः क्लृप एतद्बालाके  
 पुरुषोऽशयिष्ट क र्त्तुं तद्भूतकुत एतद्वागादिति तत उ ह वालाकिर्न  
 विजज्ञे तं होवाचाजातशत्रुर्धर्मैष एतद्बालाक पुरुषोऽशयिष्ट यन्मै-  
 त्तदभूयत एतदाऽगादिति हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात्पु-  
 रीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्ररा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः  
 पिङ्गलस्याणिमन्यस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहि-  
 तस्य च तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति ॥१९॥

अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वेर्नामभिः  
 सहाप्येति चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति  
 मनः सर्वैर्धर्मात् सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्षलतः  
 सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेयमेतस्मादात्मनः प्राणा  
 यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका स एष  
 प्राण एव प्रज्ञात्पेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखे-  
 भ्यस्तथा धुरः धुरवाने बोपहितो विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय  
 एवमेवैष प्रज्ञात्पेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखे-  
 भ्यस्तमेतमात्मानमेत आत्मानोऽववस्यन्ते यथा श्रेष्ठिनं श्वास्त-  
 दया श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा र्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञा-  
 त्मेतंरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति स  
 यावद् च इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञे तावदेनपसुरा अभिरभूतुः  
 स यदा विजज्ञेऽथ हत्याऽसुरान्निजित्य सर्वेषा च देवानां श्रेष्ठं

स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येतथो एवैवं त्रिद्वान्सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य  
सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येत य एवं वेद  
य एवं वेद ॥ २० ॥

इति शाङ्खायनारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तार-  
मवत्ववतु मामवतु वक्तारं मयि भर्गो मयि महो वाङ्मे मनसि  
प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्मर्षाभूर्वेद सामत्सा-  
पीर्कनं मा मा हिंसीरनेनार्थीतेनाहोरात्रात्सर्वसाम्यन्न इळा नम इळा  
नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमोऽस्तु देवेभ्यः  
शिवा नः शंतमा भव सुमृच्छीका सरम्बती मा ते व्योम संद-  
न्यद्वधं मन इपिरं चक्षुः सूर्यो ज्यांभिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा  
हिंसीः ॥ १ ॥

अथातः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः  
संहितेति शौरवीरो माण्डूकेय आकाशः संहितेत्यस्य मास्रव्या  
वेदयांवक्रे सहापरिवृतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगादिति  
परिवृतो मेन इत्यागस्त्यः समानं ह्यत्र पितुश्च पुत्रस्य च वायु-  
श्चाऽऽकाशश्चेत्यधिदेवतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं  
माणः संहितेति शौरवीरो माण्डूकेयोऽथ इ स्मास्य पुत्र आह  
दीर्घो मनसा चा अग्रे कीर्तयति तद्वाचा वदति तस्मान्मन एव  
पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनो वाक् प्राणस्त्वेव संहित इति स एपोऽश्व-  
रथः प्रष्टिवाहनो मनो वाक् प्राणः संहितः स्वर्गं लोकं गमयति  
स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते मनसा पशुभिर्यशसा ब्रह्म-  
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति तु माण्डूकेयानाम् ॥२॥

शोकल्यस्य पृथिव्याग्निः पृथिवी वागनुवाहारः स यदि  
निर्भुजः खलु देव यं मध्यमां वाक् प्राणेन माता जाया मज्ञा  
वाम्बृहद्ब्रह्मिवाचि सर्वमुचमम् ॥ ३ ॥

१ स. 'मप्याश्' । २ क. 'हारीभिः' । ३ घ. 'मन्त्रपति' । ४ घ. 'सहापि परिवृतो' । ५ क.  
अथ साहस्यस्य । अन्वः (तण्ड. वीथयुक्तके नास्ति । षष्ठभेद-वेत्तापेभ्यो रीतिः । ६ प.  
भृशदिति ।

अथ आकलयस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहिता  
 वृष्टिः संधिः पर्जन्य संघाता तदुतापि यत्रैतद्वलवदनुमृहन्महा-  
 मेघा वृष्टिं वर्षन्ति आवापृथिव्यौ समघातामित्यधिदैवतमथाध्यात्मं  
 पुरुषोऽयं सर्वमाण्डं द्वे त्रिदले भवतस्तत्रेदमेव पूर्वरूपमिदमुत्तररूपं  
 तत्रायमन्तरेणाऽऽकाशो यथाऽसौ आवापृथिव्योरन्तरेणाऽऽका-  
 शस्तस्मिन्नेतस्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो भवति यथाऽमुष्मिन्ना-  
 काशे वायुरायत्तो भवति यथाऽमूनि त्रीणि ज्योतीष्येद्रमिमानी  
 पुरुषे त्रीणि ज्योतीषि यथाऽसौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि  
 चक्षुर्यथाऽसावन्तरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मानि हृदयं यथाऽय-  
 मग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमिन्न ह स्म सर्वत आत्मान-  
 मनुविधायाऽऽहेदमेव पूर्वरूपमिदमुत्तररूपं मनो वाक् मा-  
 णस्त्वेव संहित इति स षपोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनो वाक् प्राणः  
 संहितः स्वर्गं लोकं गमयति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते  
 प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमा-  
 युरेति ॥ ४ ॥

पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहिता दिशः संधिरादित्यः  
 संघातेति वैश्वामित्र इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन  
 उत्तररूपं प्राणः संहिता श्रोत्र संधिश्चक्षुः संघाता स य एवमेतां  
 संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण  
 लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ५ ॥

अग्निः पूर्वरूपं चन्द्रमा उत्तररूपं विद्युत्संहितेति सूर्यदैवत  
 इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं सत्यं संहिता  
 स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्म-  
 वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ६ ॥

पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं कालः संहितेति राधेय इत्यधिदै-  
 वतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपमात्मा संहिता स य  
 एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन  
 स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं विद्या संहितेति पाप्करसादिः स  
 य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्च-  
 सेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

अथातोऽनुव्याहाराः प्राणो वंश इति त्रिंशत्स य एनं प्राणं वंशं ब्रुवन्परमुपवदेच्छन्ननुवन्कश्चिन्चेन्मन्येत प्राणं वंशं समधाः प्राणं वंशं समधित्सितुं न शकरोपीत्यात्य प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ चेदश्चनुवन्मन्येत प्राणं वंशं समधित्सीस्तन्नाशकः संघातुं प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं ब्रूयाद्यथानुक्रथाच ब्रुवन्वाऽब्रुवन्वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिशुभ्र एव ब्राह्मणं ब्रूयात्प्रातिशुभ्रेन च ब्राह्मणं ब्रूयात्तमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेषः ॥ ९ ॥

स यदि प्राणं वंशं ब्रुवन्तं परमुपवदेच्छन्ननुवन्तं चेन्मन्येत प्राणं वंशं समधित्सितुं प्राणं वंशं समधित्सितुं न शकरोपीत्यात्य प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ चेदश्चनुवन्तं मन्येत प्राणं वंशं समधित्सीस्तन्नाशकः संघातुं प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं ब्रूयाद्यथानुक्रथाच ब्रुवन्तं वाऽब्रुवन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिशुभ्र एव ब्राह्मणं ब्रूयात्प्रातिशुभ्रेन च ब्राह्मणं ब्रूयात्तमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेषः ॥ १० ॥

अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतन निर्भुजं दिवायतनं प्रतृणमन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेण स य एनं निर्भुजं ब्रुवन्परमुपवदेत्पृथिवीं देवतामारः पृथिवी त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यदि प्रतृणं ब्रुवन्परमुपवदेद्दिं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्युभयमन्तरेण ब्रुवन्परमुपवदेदन्तरिक्षं देवतामारोऽन्तरिक्षं त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यदि संधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यन्नुष्टे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृणस्याग्र उ प्रोभयमन्तरेणोभयं व्याक्षे भवत्यन्नाग्रकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गं कामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेण स य एनं निर्भुजं ब्रुवन्परमुपवदेदच्योष्टा अवराभ्या स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयादथ यदि प्रतृणं ब्रुवन्परमुपवदेदच्योष्टा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येवैनं ब्रूयाद्यस्त्रेयोभयमन्तरेणाह तस्य नास्त्यपवातो यथानुक्रथाच ब्रुवन्वाऽब्रुवन्वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशला-

१ 'नित्त व । २ क. 'स्याह मा' । ३ क. 'मातृक' । ४ अ व. 'भुजा य' । ५ ख. 'द्वेवं । ६ यन्ति त' ।

[अध्यायः ७ ]

ऋग्वेदे शाङ्ख्यनारण्यकम् ।

ब्राह्मणं ब्रूयादतिद्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्नेन च  
ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरा माण्डू-  
केयः ॥ ११ ॥

अथ खल्वाहुर्निर्भुजवक्त्राः पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं  
यकारवकारावन्तरेण सा संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद  
संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन  
सर्वमायुरेति ॥ १२ ॥

अथ वै वयं द्रूमो निर्भुजवक्त्राः स्म इति ह स्माऽऽह ह्रस्वो  
माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं तथाऽसौ मात्रा  
पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन संधिं विवर्तयति येन मात्रामात्रं  
विभजति येन स्वरात्स्वरं विज्ञापयति सा संहितेति स य एव-  
मेतां संहितां वेद संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन  
स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १३ ॥

अथ ह स्मास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातियोषी पुत्रो मगध-  
वासी पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं तथाऽसौ मात्रा  
संधिविज्ञापनी साम तद्भवति सामेवाहं संहितां मन्य  
इति तदेतदृचाऽभ्युदितं मा नैस्तेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे  
निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । आदेवानामोह ते वित्रयो हृदि  
ब्रुहस्पते न परः सान्नो विदुरिति स य एवमेतां संहितां वेद  
संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्व-  
मायुरेति ॥ १४ ॥

वाक्. प्राणेन संधीयत इति कौण्डरव्यः प्राणः पवमानेन  
पवमानो विश्वेदेवैश्विंशे देवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा  
सैपाऽवरपरा संहिता स य एवमेतामवरपरां संहितां वेदेवं हव  
स मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संधीयते  
यथैपाऽवरपरा संहिता स यदि परेण बोपलष्टः स्वेन वाऽर्थेनाभि-  
व्याहरेदभिन्वाहरत्वेव विद्यादिवं संहिताऽगमद्विदुषो देवानभि-  
व्याहारार्थमेवं भविष्यतीत्येतेनावरपरेण तथा हव तद्भवति  
॥ १५ ॥

१ ( २ । ६ । ३२ )

१ क. षन ।

माता पूर्वरूपं पित्रोत्तररूपं प्रजा संहितेति भार्गवस्वदेतदेकमेव सर्वमभ्यनूक्तं माता च ऋग्वेदं पिता च प्रजा च सर्वं सैषाऽदितिः संहिताऽदितिर्वेदं सर्वं यदिदं किञ्चिद्विश्वभूतं तदेतद्वचाऽभ्युदितमदितिर्द्यौरदितिस्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति स य एवमेतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १६ ॥

जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः संहिता रेतः संधिः प्रजननं संधानमिति स्थविरः शाकल्यः सैषा प्रजापतिः संहिता स य एवमेतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १७ ॥

प्रजा पूर्वरूपं श्रद्धोत्तररूपं कर्म संहिता सत्यं संधानमिति काश्यपः सैषा सत्यसंहिता तदाहुर्यत्सत्यसंधा देवा इति स य एवमेतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

वाक् संहितेति पञ्चालचण्डो वाचा वै वेदाः संधीयन्ते वाचा छन्दांसि वाचा मित्राणि संदधाति नद्यत्रैतदधीते वाचा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक् तदा प्राणं रेहृळ्यथ यत्स्वपिति वा तूष्णीं वा भवति प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेहृळि तावन्योन्थं रेहृळस्तदेतद्वचाऽभ्युदितमेकं सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसाऽपश्यमान्ततस्तं माता रेहृळि स उ रेहृळि मातरमिति वाग्ने माता प्राणो वत्सः स य एवमेतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

बृहद्रथंतरेण रूपेण संहिता संधीयते इति ताक्षणे वाग्ने रथंतरस्य रूपं प्राणो बृहन उभाभ्यामु खलु संहिता संधीयते वाचा च प्राणेन चैतस्यां ह स्मोपनिषदि संवत्सरं गा रक्षत इति

१ ( १ । ६ । १६ ) २ ( ८ । ६ । १६ )

ताक्ष्य एतस्यां ह स्य मात्रायां संवत्सरं गा रक्षत इति ताक्ष्यः  
स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्म-  
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ २० ॥

गतिः पूर्वरूपं निवृत्तिरुत्तररूप स्थितिः संहितेति जास्त्कारव  
आर्तभागस्तस्यामेतस्यां संहितायां ध्वं ज्यो निमेषाः काष्ठाः कलाः  
क्षणं मुहूर्ता अहोरात्रा अर्धमासा मामा ऋतवः संवत्सराश्च संधी-  
यन्ते सैषा संहि तैतान्कालान्संदधाति कालो गतिनिवृत्तिस्थितौः  
संदधाति गतिनिवृत्तिस्थितिभिरिदं सर्वं संधीयते .त्यधिदैवतमथा-  
ध्यात्मं भूतं पूर्वरूपं भविष्यदुत्तररूपं भवत्संहितेति कालसंधिस्त-  
देतद्वचाऽभ्युदितं महत्तन्मि गृह्यं पुरुस्पृगेन भूतं जनयो येन  
भव्यम् । प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य मियं मियाः समविशन्त पञ्चेति  
स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्म-  
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ २१ ॥

अथातो वालिशिखायनेर्वचः पञ्चेमानि महाभूतानि भव-  
न्तीति ह स्माऽऽह वालिशिखायनिः पृथिवी वायुराकाशमापो  
ज्योतीषि तानि मिथः संहितानि भवन्त्यथ यान्यन्यानि क्षुद्राणि  
महाभूतैः संधीयन्ते सैषा सर्वभूतसंहिता स य एवमेतां संहितां  
वेद संधीयते मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन  
सर्वमायुरेति ॥ २२ ॥

सर्वा वाग्ब्रह्मेति ह स्माऽऽह लौहिकयो ये तु केचन शब्दा  
वाचमेव तां विद्यात्तद्व्येतदपिराहादं रूद्रेभिर्वसुभिक्षरापीति सैषा  
याक् सर्वशब्दा भवति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते  
मजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति  
यथा चैतद्ब्रह्म कामरूपि कामचारी भवत्येवं ह्येव स सर्वेषु भूतेषु  
कामरूपी कामचारी भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ( < ११ । १६. ) २ ( < १७ । ११ )

## अथाष्टमोऽध्यायः ।

ॐ प्राणो वंश इति ह स्माऽऽह स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शाला-  
वंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमेवैतस्मिन्प्राणे सर्वे आत्मा  
समाहितस्तस्यैतस्याऽऽत्मनः प्राण इत्येवमस्वीनि स्पर्शरूपं  
मज्जानः स्वरूपं मांसं लोहितमित्येतच्चतुर्थमक्षररूपमिति त्रयं त्र्येव  
न एतत्प्रोक्तमिति ह स्माऽऽह हस्तो माण्डूक्यस्तस्यैतस्य त्रयस्य  
त्रीणीतः षष्टिः शतानि भवन्ति संधीनां त्रीणीतस्तानि सप्त विंशतिः  
शतानि भवन्ति सप्त वै विंशतिः शतानि संवत्सरस्याहोरात्राणां  
तत्संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति स य एष संवत्सरसंमानश्चक्षु-  
र्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतं  
संवत्सरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमा-  
त्मानं वेद संवत्सरस्य सायुज्यं सलोऽतां सरूपतां सभक्षतामश्नुते  
पुत्री पशुमान्भवति सर्वमापुरेतीत्यस्याऽऽरुणिकेयो वेदयाचक्रे ॥ १ ॥

अथ कौण्डरव्यस्त्रीणि षष्टिः शतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिः शता-  
न्यूपमणां त्रीणि षष्टिः शतानि संधीनां यान्यक्षराण्यत्रोचामाहानि  
तानि यान्यूपमणो रात्रयस्ता यान्संधीनत्रोचामाहोरात्राणां ते  
संधय इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यान्यक्षराण्यधिदैवतमत्रोचामा-  
स्वीनि तान्यध्यात्मं यान्यूपमणोऽधिदैवतमत्रोचाम मज्जानस्तेऽ-  
ध्यात्ममेव उ ह वै संप्रति प्राणो यन्मज्जैतद्रेतो न वा  
ऋते प्राणाद्रेतसः सिद्धिरस्ति यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्ये-  
त्तत्पूयेन्न संभवेद्यान्तंसंधीनधिदैवतमत्रोचाम पर्वाणि तान्य-  
ध्यात्मं तस्यैतस्यास्त्रां मज्जां पर्वाणामिति पञ्चेतश्चत्वारिंशच्छ-  
तानि भवन्ति संधीनां पञ्चेतस्तदशीतिः सहस्रं भवत्यस्त्रीतिः  
सहस्रं चार्कैर्लिन्यो बृहतीरहरहनि संपादयन्ति स एषोऽहःसंमा-  
नश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य  
एवमेतदहःसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मय-  
मात्मानं वेदाह्वां सायुज्यं सलोऽतां सरूपतां सभक्षतामश्नुते  
पुत्री पशुमान्भवति सर्वमापुरेति ॥ २ ॥

चत्वारः पुरुषा इति दौ-व. शरीरपुरुषश्छन्द पुरुषो वेद-  
पुरुषो महापुरुष इति शरीरपुरुष इति यमत्रोचाम य एवायं

[अध्यायः ८] ऋग्वेदे शाङ्खायनारण्यकम् ।

दैहिक आत्मा तस्यैतस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसप्रच्छन्दः-  
पुरुष इति यमवोचामाक्षरसमान्नाय एव तस्यैतस्याकारो  
रसो वेदपुरुष इति यमवोचाम येन वेदान्नेदं ऋग्वेदं यजु-  
वेदं सामवेदमिति तस्यैतस्य ब्रह्म रसस्तस्माद्ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणम्-  
त्विजं कुर्वीत यो यज्ञस्योत्खणं विद्यान्महापुरुष इति यमवोचाम  
संवत्सर एव तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स यश्चायमशरीरः  
प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात्तदेतदृचाऽभ्यु-  
दितम् ॥ ३ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा-  
चावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्ये आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतामेवानु-  
चिधा संहिता संधीयमाना मन्यत इति ह स्माऽऽह बाँध्व एतमु-  
ह्वं चह्वृचा महदुक्थे भीमासन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते  
छन्दोगा एतस्यामेतमन्तरिक्ष एतं दिव्येतमग्नावेतं वायावेतं चन्द्र-  
मस्येतं नक्षत्रेष्वेतमस्वेतमोषधीष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमक्षरेष्वेतमेव  
ब्रह्मेत्युपासते तदेतदृचाऽभ्युदितम् ॥ ४ ॥

उद्व्यं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उचरम् । देवं देवत्रा सूर्य-  
मगन्म ज्योतिरुत्तममिति स एषोऽक्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय-  
श्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरसंमानं  
चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्यै  
अंसति दुग्धदोहा अस्य वेदा भवन्त्यभागो वाचि भस्त्वभागो  
नाकं तदेतदृचाऽभ्युदितम् ॥ ५ ॥

यस्तिर्त्याज सचिचिदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो  
अस्ति । यदौ शणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्था-  
मिति नास्यानूक्ते वाचो भागो अस्तीत्येव तदाह तन्न परस्मा  
एतदहः शंसेन्नोर्ध्वं विनुयान्न महाव्रतैर्न स्तुयान्नैतदात्मनोऽपिहीया

१(१।८।७) २(१।४।८) ३(८।१।२४)

१ क मन् ६ २ क इत्य ३ क पुने. ४ त प 'ते छन्दे ग इवाशु'

इति स यथायमशरीरः प्रज्ञात्मा यथासावादित्य एकमेवादित्य-  
बोचाम तौ यत्र विपद्येते ॥ ६ ॥

चन्द्रमा इवाऽऽदित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति लोहिनी  
धार्भवति यथाऽऽमिच्छिता व्यस्तः प्रादुर्भवति संपरेताऽस्याऽऽत्मानं  
चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्स यत्करणीयं मन्येत तत्कुर्या-  
दथाप्यादर्शे बोदके वा निह्नश्चिरसं वाऽश्चिरसं वाऽऽत्मानं पश्येन्न  
वा पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथापि च्छिद्रा छाया भवति न वा भवति  
तदप्येवमेव विद्यादथापि च्छिद्र इवाऽऽदित्यो रथनाभिदि-  
वाऽऽखयायेत्तदप्येवमेव विद्यादथापि नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयू-  
रग्नीवा महामेघे वा मरीचीरिव पश्येदनन्ने वा विद्युतः पश्येदन्न  
एनां न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिघायाक्षिणी उपेक्षेत  
यत्रैतद्वराटकानीव न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिघाय कर्णा  
उपासीत य एषोऽग्रेरिव उवलतः शब्दो रथस्येवोपवृत्तिस्तं न  
यदा शृणुयात्तदप्येवमेव विद्यादथापि विपयेस्ते यनीनिके दृश्येते  
द्विजिह्वे वा न वा दृश्येते तदप्येवमेव विद्यात्स योऽतोऽश्रुतोऽमतोऽ-  
विज्ञातोऽदृष्टोऽनादिष्टोऽघुष्टः श्रोता मन्ता विज्ञाता द्रष्टाऽऽद्रेष्टा घाष्टा  
सर्षपां भूतानामान्तरः पुरुषः स म आत्मेति विद्यात्स उक्तामन्न-  
वैतमशरीरं प्रज्ञात्मानमभिसंपद्यते विजहातीतरं दैहिकं सैषा सर्व-  
स्यै वाच उपनिपत्तवो ह्येमाः सर्वस्यै वाच उपनिपत्त इमां त्वेव-  
माचक्षते ॥ ७ ॥

पृथिव्या रूपं स्पर्शा अन्तर्गिह्वस्थोष्माणो दिवः स्वरा अग्ने  
रूपं स्पर्शा वायोऽरूप्याण आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा  
यजुर्वेदस्योष्माणः सामवेदस्य स्वरा रथं तदस्य रूपं स्पर्शा वाय-  
देव्यस्योष्माणो वृहतः स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्यो-  
ष्माणो व्यानस्य स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो  
यनस्य स्वरा प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माण उदानस्य  
स्वरा इति पुनर्दत्त एष उ ह्यैव सर्वा वाचं वेद य एवं  
वेद ॥ ८ ॥

अथ खल्वियं देवी वीणा भवति तदनुकृतिरतौ मानुषी  
वीणा भवति तथयेव शम्भुवती तर्भवती भवत्यवमेवामां शम्भुवती

तर्ज्वती भवति तद्यथाऽस्याः शिर एवममुष्याः शिरस्तत्रथाऽस्यै  
 वंश एवममुष्या दण्डस्तद्यथाऽस्या उदरमेवममुष्ण अन्भणं तद्य  
 थाऽस्यै मुखनासिके अक्षिणी इत्यवममुष्याश्छिद्राणि तद्य-  
 थाऽस्या अङ्गुलिनिग्रहा उपस्तरणानीत्येवममुष्याः पर्वाणि तद्य-  
 थाऽस्या अङ्गुलय एवममुष्यास्तण्डयस्तद्यथाऽस्यै जिह्वैवममुष्या  
 वादन तद्यथाऽस्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरास्तद्यथा ईवेयं रोमशेन  
 चर्मणा पिहिता भवत्येवमेवासौ रोमशेन चर्मणा पिहिता भवति  
 रोमशेन इ स्म चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति सैषा देवी वीणा  
 भवति स य एवमेता देवीं वीणां वेद श्रुतवदनतमा भवति भूमौ  
 मास्य कीर्तिर्भवति शुश्रूषन्ते हास्य पर्यत्सु भाष्यमाणस्येदमस्तु  
 यदयमीहते यत्राऽऽर्या वाचं वदन्ति विदुरेन तत्र ॥ ९ ॥

अथातस्ताण्डविन्दस्य वचस्तद्यथयमकुशलेन वादयित्रा वीणाऽऽ-  
 रम्भ न तत्कृत्स्नं वीणार्थं साधयत्येवमेवाकुशलेन वक्त्रा वागार-  
 न्धा न तत्कृत्स्नं वागर्थं साधयति तद्यथा ईवेयं कुशलेन वादयित्रा  
 वीणारब्धा कृत्स्न वीणार्थं साधयत्येवमेव कुशलेन वक्त्रा वागा-  
 रब्धा कृत्स्नं वागर्थं साधयति तस्यै वा एतस्यै वीणावै या  
 त्वापिः सा संहितेति कात्यायनीपुरो जानूकण्योऽय इ स्मैतं कृत्स्नं  
 हारीतो ब्राह्मणमेवोदाहरति ॥ १० ॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यर्तस्यच्छन्दोभिरात्मानं सम-  
 दधत्तच्छन्दोभिरात्मानं समदधत्तस्मात्सहिता तस्यै वा एतस्यै  
 संहितार्थे णकारो बलं पकारः माण आत्मा संहिताऽर्थेपा क्षुद्रमि-  
 श्राऽविकृतिस्तानि नखानि रोमाणि व्यञ्जनातीति स योऽत्र  
 विचिकित्सत्सणकारमेव ब्रूयादते पकारमिति सणकारमेव ब्रूयादे-  
 वमेव योऽत्र विचिकित्सत्सपकारमेव ब्रूयादते णकारमिति  
 सपकारमेव ब्रूयात्ता वा एतां णकारपकारौ विद्वाननुसंहितमृचोऽ-  
 धीयीताऽऽप्युप्यमिति विद्यादेवमेव विद्याऽथ धागितिहासपुराणं  
 यन्वानपरिं विद्वन्वीकृत्येवार्थीयीत तदप्येवमेव विद्यात्ते यद्वयमनु-  
 संहितमृचोऽधीमद्वे यच्च माण्डूकेयो यमभाय प्रधूमनेन नो

णकारपकारा उपाप्ताविति ह स्माऽऽह हस्वो माण्डूकेयोऽथ यद्वय-  
मनुसंहितमृचोऽधीमहे यच्च स्वाध्यायमधीमहे तेन नो णकारप-  
कारा उपाप्ताविति ह स्माऽऽह स्थधिरः शान्त्य एतद्ध स्म वै तद्वि-  
द्वांस आहुः कार्यपेयाः क्रिमर्था वयं यक्ष्यामहे क्रिमर्था नयमध्ये-  
ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहमः प्राणे वाचं यो क्षेत्र प्रभवः स  
एवाप्यय इति ता एताः संविता नानन्तेवासिने द्रुपाम्नासंवत्सर-  
वासिने नाग्रहाचारिणे नावेदविदे नोप्रवक्त्र इत्याचार्या इत्या-  
चार्याः ॥ ११ ॥

इति शाङ्खायनारण्यकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।  
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो  
भ्यो नः प्रचोदयात् । अदब्धं मन इषिरं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां  
श्रेष्ठो दीप्ति मा मा हिमी ॥ १ ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां  
भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च यो ह वै वसिष्ठा वेदं वसिष्ठो ह  
स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा यो ह वै प्रतिष्ठा वेदं प्रतिह तिष्ठत्य-  
स्मिन्व लोकेऽमुदिश्च चक्षुर्ह प्रतिष्ठा यो ह वै संपदं वेदं सं हास्वै  
कामाः पयन्ने श्रोत्रं ह वा उ संपद्यो ह वा आयतनं वेदाऽऽय-  
वन्तो ह स्वानां भवति मनो वा आयतनमथ हेमा देवताः प्रजा  
पतिं पितृभ्येत्याब्रुवन्को वै नः श्रेष्ठ इति स होवाच प्रजापतिर्य-  
स्मिन्व उक्त्वान्ते शरीरं पापिष्ठमिव मन्येत स वै श्रेष्ठ इति ॥२॥

सा ह वागुच्चक्राम यथा मूला अवदन्तः प्राणान्तः प्राणेन  
पश्यन्तश्चक्षुषा भ्रुवन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति ॥ ३ ॥

१ ( ४ । ४ । २५ ) २ ( ३ । ४ । १० )

[ अध्यायः ९. ]

ऋग्वेदे शाङ्खायनारण्यकम् ।

चक्षुर्होचक्राम यथाऽन्वा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो  
वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति ॥ ४ ॥

श्रोत्रं होचक्राम यथा वधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो  
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति ॥ ५ ॥

मनो होचक्राम यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन  
वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति ॥ ६ ॥

प्राणो होचक्राम ततस्तत्रथेह सैन्धवः सुहयः पर्द्विशशङ्कून्स-  
मलिदेदेवमसौ प्राणान्समस्विदत्ते ह समेत्योचुर्भगवन्तोत्क्रमीरिति  
स होवाच प्राणः किं मे अन्नं भविष्यति यत्किंचाऽऽश्नय्य इवाऽऽ-  
शक्नुनिभ्य इति किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा  
अयमश्लिष्यन्पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति लम्बुको हास्य  
वासो भवत्पनग्रो ह भवति तद्ध स्मैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुते  
वैयाघ्रपश्यायोक्तवोवाचाप्येवं शुक्रस्य स्थाणोः प्रह्नुयाज्जायेर-  
न्नस्य शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति वनस्पते ज्ञतवल्शो विरोहेति  
यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा मा हिंतीरिति याज्ञवल्क्यः ॥ ७ ॥

अथ यदि महज्जिगमिषेन्निरात्रं दीक्षित्वाऽमावास्यायां सर्वाप-  
यस्य मन्थं दधिमधुभ्यामुपमन्थ्यामिमुपसमाधाय परिसमुष्ण परि-  
स्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्योत्तरतोऽग्नेः कंसे मन्थं कृत्वा  
हुत्वा होमान्मध्ये संपातमानयेज्ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठ्याय स्वाहेत्यग्नी  
हुत्वा मन्थे संपातमानयेद्दक्षिणायै स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मन्थे संपात-  
मानयेत्क्षितिष्ठायै स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मन्थे संपातमानयेत्संपदे स्वाहे-  
त्यग्नी हुत्वा मन्थे संपातमानयेदापतनाय स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मन्थे  
संपातमानयेत्तरसवितुर्वृणीमह इति पच्छः माश्य तत्सवितुर्वरेण्य-  
मिति पच्छ आचामति महाव्याहृतिभिश्चतुर्थं निर्णिज्य कास्पं  
चर्मणि वा स्थण्डिले वा संविशति स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं  
कर्मणि विद्यात्समृद्धं कर्मणि विद्यात् ॥ ८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दक्षमोऽध्याय ।

ॐ अथात् अर्ध्यात्मिकमान्तरमग्निहोत्रमित्यावक्षते । एता इ वै देवताः पुरुष एव प्रनिष्ठिता अग्निर्वाग्नि मायुः प्राण आदित्यश्च-  
क्षुषि चन्द्रमा मनसि दिशः श्रोत्र आपो रेतस्येतासु इ वै सर्वासु  
हुतं भवति य एवं विद्वानश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाय-  
यति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ १ ॥

स तप्तो वाचं तर्पयति वाक्तृप्ताऽग्निं तर्पयत्यग्निस्तृप्तः  
पृथिवीं तर्पयति पृथिवी तृप्ता यत्किञ्च पृथिव्याऽपिहितं भवद्भवि-  
ष्यद्भूतं तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति च पिबति चाऽऽ-  
शयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स  
तर्पयति ॥ २ ॥

स तप्तः प्राणं तर्पयति प्राणस्तृप्तो वायुं तर्पयति वायुस्तृप्त  
आकाशं तर्पयत्याकाशस्तृप्तो यत्किञ्चाऽऽकाशेनापिहितं भवद्भवि-  
ष्यद्भूतं तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति च पिबति चाऽऽश-  
यति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्प-  
यति ॥ ३ ॥

स तृप्तश्चक्षुस्तर्पयति चक्षुस्तृप्तमादित्यं तर्पयत्यादित्यस्तृप्तो  
दिवं तर्पयति द्यौस्तृप्तः यत्किञ्च दिवाऽपिहितं भवद्भविष्यद्भूतं  
तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च  
पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ ४ ॥

स तृप्तो मनस्तर्पयति मनस्तृप्तं चन्द्रमसं तर्पयति चन्द्रमा-  
स्तृप्तो नक्षत्राणि तर्पयति नक्षत्राणि तृप्तानि मासांस्तर्पयन्ति  
मासास्तृप्ता अर्धमासांस्तर्पयन्त्यर्धमासास्तृप्ता अत्रोरात्रे तर्पयन्त्य-  
टोरात्रे तृप्ते ऋतूंस्वर्पयत ऋतवस्तृप्ताः संवत्सरं तर्पयन्ति संवत्सर-  
स्तृप्तो यत्किञ्च संवत्सरेणापिहितं भवद्भविष्यद्भूतं तत्सर्वं तर्प-  
यति य एवं विद्वानश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति  
च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ ५ ॥

स तप्तः श्रोत्रं तर्पयति श्रोत्रं तृप्तं दिशस्तर्पयति दिशस्तृप्ता  
अवान्तरदिशस्तर्पयन्त्यावान्तरदिशस्तृप्ता यत्किञ्चावान्तरदिग्भिः-

पिहितं भवद्भविष्यद्भूतं तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति च  
पिबति चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स  
तृप्यति स तर्पयति ॥ ६ ॥

स तृप्तौ रेतस्तर्पयति रेतस्तृप्तमपस्तर्पयत्यापस्तृप्ता नदीस्तर्प-  
यन्ति नद्यस्तृप्ताः समुद्र तर्पयन्ति समुद्रस्तृप्तो यत्किञ्च समद्रेणा-  
पिहितं भवद्भविष्यद्भूतं तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति च  
पिबति चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स  
तृप्यति स तर्पयति ॥ ७ ॥

स तृप्तस्तदेतद्वैराजं दशविधमग्निहोत्रं भवति तस्य माण  
एवाऽऽहवनीयोऽपानो गार्हपत्यो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो मनो  
धूमो मन्पुरर्चयिता अङ्गाराः श्रद्धा पयो वाक् समित्सन्त्यमाहुतिः  
मज्ञात्मा स रसस्तदेतद्वैराजं दशविधमग्निहोत्रं हुतं भवति रोहाभ्यां  
रोहाभ्यामभ्यारूळमभि स्वर्गं लोकं गमयति य एवं विद्वान-  
श्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति चाय य इदमविद्वान-  
ग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोष्य भस्मनि हुतं तदृक्त-  
त्स्यात्तादृक्तत्स्यात् ॥ ८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यक दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

ॐ मजापतिर्वा इमं पुरुषमुदञ्चत तस्मिन्नेता देवता आपेशव-  
द्वाच्यर्षिं माणे वायुमपाने वैश्रुतमुदाने पर्जन्यं चक्षुष्यादित्यं  
मनासि चन्द्रमसं भौचे विज्रः शरीरे पृथिवीं रेतस्यपो वल इन्द्रं  
मन्यावीशानं मूर्धन्यावाशमात्मनि ब्रह्म स यथा महानमुत्तुम्भः  
पिन्वमानास्तिष्ठेत्त्रैवं इव समुच्चस्यावथ हेमा देवता ईसांवाकिरे  
किमयमस्माभिः पुरुषः परिष्यति किं वा वयमनेन हन्ताम्मान्-  
रीरादृक्तमायेति ता ह्येचकमुरय इदं शरीरं रिक्तमिव परिसु-  
षिरे स हेसांवाक्के मजापतिरन्ध्रायनमशं हन्ताहमिवा भञ्जनापा-  
पिपासाभ्यामुपसृजात् इति ता होपसृजे ता होपसृष्टा सुवमज-  
भयाना ह्यगोच पुरुषं पुनः मन्गाचिन्नु ॥ १ ॥

वाङ्मभेत्यभिराविवेश प्राणो ममेति वायुराविवेशापानो ममेति  
 वैद्युत आविवेशोदानो ममेति पर्जन्य आविवेश चक्षुर्मभेत्यादित्य  
 आविवेश मनो ममेति चन्द्रमा आविवेश श्रोत्रमस्माकमिति दिश  
 आविविशुः शरीरं ममेति पृथिव्याविवेश रेतोऽस्माकमित्याप  
 आविविशुर्वलं ममेतीन्द्र आविवेश मन्युर्मभेतीसान आविवेश  
 मूर्धा ममत्याकाश आविवेशाऽऽत्मा ममेति ब्रह्माऽऽविवेश स  
 यथा महान् वृक्ष आर्द्र उपसिक्तमूलस्तिष्ठेदेवं इव समुत्त-  
 र्णौ ॥ २ ॥

अथायं पुरुषः प्रेभ्यन्पुरा संवत्सरात्संवत्सरस्य दृष्टीः पश्यति  
 च्छिद्रा छाया भवति न वा भवति महामेघे वा मरीचीरिव  
 पश्येदनश्रे वा विशृतः पश्येदश्र एनां न पश्येदक्षिणी वाऽपि-  
 धाय वराटकान्निव न पश्यति कर्णौ वाऽपिधायोपन्दिमिव न  
 शृणोति नास्मिँल्लोके रमते नैनं मनश्छन्दयतीति प्रत्यसदर्श-  
 नानि ॥ ३ ॥

अथ स्वमाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति  
 चराह एनं हन्ति मर्कट एनं हन्ति विसानि खादपति सुवर्णं  
 भक्षयित्वाऽवगिरत्यैकः पौण्डरीकं धारयति गां सवत्सां दक्षिणा-  
 मुखो नलदमाली व्राजयति स य एतेषां किञ्चित्पश्येत्पाण्डुरद-  
 र्शनां फालीं खीं मुक्तकेशां मुण्डांस्तैलाभ्यङ्गः कौसुम्भपरिधानं  
 गीतान्युष्टारोहणं दक्षिणाशागमनादीनि वीक्ष्योपोष्य पायसं  
 स्थालीपाकं श्रपयित्वा सरूपवत्साया गोः पयासि न त्वेव तु  
 कृष्णाया अग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं  
 जान्वाच्य स्रवेणाऽऽऽयाहुतीर्जुहोति ॥ ४ ॥

वाचि मेऽग्निः प्रतिष्ठितः स्वाहा प्राणे मे वायुः प्रतिष्ठितः स्वा-  
 हाऽपाने मे वैद्युतः प्रतिष्ठितः स्वाहोदाने मे पर्जन्यः  
 प्रतिष्ठितः स्वाहा चक्षुषि मे आदित्यः प्रतिष्ठितः स्वाहा  
 मनसि मे चन्द्रमाः प्रतिष्ठितः स्वाहा श्रोत्रे मे दिशः प्रति-  
 स्थिताः स्वाहा शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता स्वाहा रेतसि मे आपः

प्रतिष्ठिताः स्वाहा चले म इन्द्रः प्रतिष्ठितः स्वाहा मन्यौ म ईशानः  
प्रतिष्ठितः स्वाहा मूर्धनि म आकाशः प्रतिष्ठितः स्वाहाऽऽत्मानि मे  
ब्रह्म प्रतिष्ठितं स्वाहेत्यथैतदाज्यावशेषं स्यालीपाके समवनिनीय  
स्यालीपाकस्योपघातं जुहोति ॥ ५ ॥

• चाचि मेऽग्नि प्रतिष्ठितो वाग्दृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां  
माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । माणे मे  
वायुः प्रतिष्ठितः माणो हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां  
माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । अपाने  
मे वैद्युतः प्रतिष्ठितोऽपानो हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां  
माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । उदानो मे पर्ज-  
न्यः प्रतिष्ठित उदानो हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहम-  
कामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । चक्षुषि म आदित्य  
प्रतिष्ठितश्चक्षुर्हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो  
मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । मनसि मे चन्द्रमाः प्रति-  
ष्ठितो मनो हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरि-  
ष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । श्रोत्रे मे दिशः प्रतिष्ठिताः श्रोत्रं  
हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्यन्न-  
वानन्नादो भूयासं स्वाहा । शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता शरीरं  
हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्य-  
न्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । रेतसि म आपः प्रतिष्ठिता रेतो  
हृदये हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्य-  
न्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । चले म इन्द्रः प्रतिष्ठितो चलं हृदये  
हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवान-  
न्नादो भूयासं स्वाहा । मन्यौ म ईशानः प्रतिष्ठितो मनुर्हृदये  
हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो  
भूयासं स्वाहा । मूर्धनि म आकाशः प्रतिष्ठितो मूर्धा हृदये  
हृदयमात्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो  
भूयासं स्वाहा । आत्मनि मे ब्रह्म प्रतिष्ठितमात्मा हृदये हृदयमा-  
त्मनि तत्सत्यं देवानां माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं  
स्वाहेत्यथैतत्स्यालीपात्रशेषमात्मनि समवनिनीय जुहोति ॥ ६ ॥

अथवा आगबमयस्त्रुपुं लोहमौष्णिहं सीसं काकुर्भं रजतं  
स्वाराज्यं सुवर्णं गायत्रमन्त्रं वैराजं तृप्तिरानुष्टुभं नाकं साम्राज्यं  
बृहस्पतिर्बाहितं ब्रह्म पाङ्कं मजापतिरातिच्छन्दसं सावित्री सर्ववेद-  
च्छन्दसेन च्छन्दसेति ॥ ७ ॥

अथैव स्थिरो वसानि जागतेन च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः  
सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि  
सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूया-  
सं स्वाहा । अथ इव स्थिरो वसानि त्रैष्टुभेन च्छन्दसा पुरुषो  
मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे  
ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवा-  
नन्नादो भूयासं स्वाहा । लोहमिव स्थिरो वसान्यौष्णिहेन च्छन्दसा  
पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो  
मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्या-  
म्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । सीसमिव स्थिरो वसानि काकुर्भेन  
च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्य-  
न्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहम-  
कामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । रजतमिव स्थिरो  
वसानि स्वाराज्येन च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं  
ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुर-  
शीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा ।  
सुवर्णमिव स्थिरो वसानि गायत्रेण च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः  
सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि स-  
र्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं  
स्वाहा । अब्रमिव स्थिरो वसानि वैराजेन च्छन्दसा पुरुषो मणिः  
प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मण-  
मपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो  
भूयासं स्वाहा । तृप्तिरिव स्थिरो वसान्वानुष्टुभेन च्छन्दसा पुरुषो  
मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग्रन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे  
ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्वा-

नन्नादो भूयासं स्वाहा । नाकमिव स्थिरो वसानि साम्राज्येन  
 च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्गन्थाम्य-  
 क्षकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो  
 मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । वृहस्पतिरिव स्थिरो वसानि  
 वार्हेतेन च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्ग-  
 न्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहम-  
 कामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । ब्रह्मेव स्थिरो वसानि  
 पाङ्केन च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थि-  
 मुद्गन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयु-  
 ष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहा । प्रजाप-  
 तिरिव स्थिरो वसान्वातिच्छन्दसेन च्छन्दसा पुरुषो मणिः  
 प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्गन्थाम्यन्नकामो मृत्यवे ब्राह्मण-  
 मपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो मरिष्याम्यन्नवानन्नादो  
 भूयासं स्वाहा । सावित्रीव स्थिरो वसानि सर्ववेदच्छन्दसेन  
 च्छन्दसा पुरुषो मणिः प्राणः सूत्रमन्त्रं ग्रन्थिस्तद्वन्थिमुद्गन्थाम्य-  
 न्नकामो मृत्यवे ब्राह्मणमपि सर्वमायुरशीयाऽऽयुष्मान्माऽहमकामो  
 मरिष्याम्यन्नवानन्नादो भूयासं स्वाहेति मियायै वा जायायै  
 मियायै वाऽन्तेवासिनेऽन्यस्मै वाऽपि यस्मै कामयेत तस्मा उच्छिष्टं  
 दद्यात्सहापि शतं वर्षाणि जीवति पुनः पुनः प्रयुञ्जातो जीवत्येव  
 जीवत्येव ॥ ८ ॥

इति शाङ्खानायरण्यक ष्कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ॐ हस्तिवर्चसं प्रथतां वृहदयो यददित्यै तन्व १ः  
 संबभूव । तन्मर्षं समदुः सर्वं घृत आदित्यासो आदित्याः संवि-  
 ष्टानाः ॥ यत्ते बर्चो जातवेदो वृहद्भवत्यादितम् । तेन मा वर्चसा  
 स्वमग्ने बर्चस्विन्नं कुरु ॥ यच्च वाचा वाक्शुक्लपे यच्च हस्तिष्या-  
 दितम् । सुवर्णं गोषु यद्दर्शो मयि तद्दस्तिवर्चसा ॥ यदसेषु

हिरण्येषु गोध्वश्वेषु यद्यज्ञः । सुरायां पूषमानायां मयि तद्भस्ति-  
वर्चसम् ॥ मयि भर्गो मयि महो मयि यज्ञस्य यद्यज्ञः । तन्मयि  
मनापतिर्दिवि दिवमिव दंष्टु ॥ १ ॥

अश्विना सारघेण मासं महान्मधुना पयः । यया मधुमतीं  
वाचमात्रदानि जनेषु । घृतादुर्लभो मधुमान् पयस्वान्धनंजयो  
घरुणो घारयिष्णुः । रुजन्सपत्नानपरांश्च कृण्वन्नारोह मां महते  
सौभगाय । भ्रैजापते न त्वद्रेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता  
वभ्रव । यत्कामास्ते जुहुमस्-न्धो अस्तु वयं स्याम पतयो रयी-  
णाम् । अयं स यो नुदता मे सपत्नानिन्द्र इव वृत्रं पृतनासु  
साह्व्य । अश्विरिव कर्त्तं विभृत पुरुत्रा वातेषु नस्तिग्मजम्भो नु  
माष्टि । अयं स नो यो नुदवादी कील इव वृत्रं वि पुरो रुरोज ।  
अनेनेन्द्रो विमृशे विहत्या द्रव्यूयतामाभरा भोजनानि ॥ २ ॥

जयेन्द्र शनूञ्जति शूर दस्यूनुरं हस्वेव कुलिशेनाऽऽविवृथ ।  
ओष इव शापात्पशुटात्सपत्नाद्भयं सपत्ना स्वधितिवेनेव ।  
अनुवृथ मध्यात्मतिवृथोपरिष्ठाद्विवृथ पश्चात्पति शूर वृथ । त्वया  
भणुत्तान्मपवन्नमिप्राञ्जुरे रोपन्तं मरुतोऽनुयान्तु । त्वा र्द्रेर्हेतिभिः  
पिन्वमाना इन्द्रं मन्याना मरुतो जुपन्तम् । सुपर्णाः ऊङ्गाः प्रशय-  
न्त्वेनान्मदीयतां दंष्ट्री च र्मिषु । ब्रह्मणुचस्य मप्रवन्तन्वतो विष्व-  
गिन्द्र भङ्गाः पतन्तु । मा जाताराणि सतमाः मतिष्ठाभिद्वे विद्वाना-  
द्युपयाति मृत्युम् । अग्रे यन्नास्विन्यदासे समर्षयेन्द्रवतीमपचितिभि-  
हाऽऽवह । अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः स जागतामुचमश्तोको  
अस्तु ॥ ३ ॥

मद्रं पश्येम उपसेदुरागाचतो दीक्षाभृपयः स्वर्विदः । ततः क्षेत्रं  
वन्मोत्रय जातं तद्रग्भं देवा अभिसंनमन्ताम् । घाता विघाता  
परमोत संहृक् मनापतिः परमेष्ठी सुवर्चाः । स्तोपादृच्छन्तीसे

निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभिसंनमन्ताम् । अभ्यावर्तध्वमुप-  
 सेवताभिरयं शास्ताऽधिपतिर्नो अस्तु । अस्य विज्ञानमनुसंरमध्व-  
 मिमं पश्चादनुजीवाथ सर्वे । अलर्दो नाम जातोऽसि पुरा सूर्यात्पु-  
 रोपसः । तं त्वा सपत्नः क्षपणं वेदाथो विष्टम्भजम्भनम् । नार्धे  
 प्रभीयेतेतरे द्विपन्तं फल्वेत वाक्यं पृतनाः सदेत । ममायुक्तं तस्य  
 द्विपन्तमाहुःरिरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥ ४ ॥

न स सुप्तमश्नाति न किल्विपं कृतं नैनं दिव्यो वरुणो हन्ति  
 भीतम् । नैनं क्रुद्धं मन्यवोऽभिपन्तीरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥  
 नास्य त्वचं हिंसति जातवेदा न मांसमश्नाति न हन्ति तानि ।  
 शत्रापुःस्मि जरदाष्टिः भैतीरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥ नास्य  
 मजा दुष्यति जायमाना न शैलगो भवति न पापकृत्पा ।  
 नान्यान्मिथस्तस्य कुलेषु जायत इरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ।  
 नास्य मवादा न मवातका गृहे न संपतञ्च्यो न विशेत तस्मै ।  
 नास्मिन्नलक्ष्मीं कृणुते निवेशनभिरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥  
 नैनं रक्षो न पिशाचो हिनस्ति न जम्भको नाप्यसुरो न  
 यंसः । न सूचिका तस्य कुलेऽस्य जायत इरामणिं वैल्वं यो  
 विभर्ति ॥ ५ ॥

नैनं व्याघ्रो न वृको न द्वीपी न श्वापदं हिंसति किंचनैनम् ।  
 हस्ती नैनं क्रुद्धमुपैति भीत इरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥ नैनं सर्पो न  
 पृदाकुर्हिनस्ति न वृश्चिको न तिरथी न राजा । नैनं कृष्णोऽभि-  
 संहत् इरामणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥ नैनं प्रयचं वरुणो हिनस्ति  
 न मरुतो न ग्रहः शिशुमारः । पारावारः शिवमस्मै कृणोतीरा-  
 मणिं वैल्वं यो विभर्ति ॥ ममायुक्तं तस्य द्विपन्तमाहुः पुष्पमिव  
 च्छिन्नं सह बन्धनेन । ओय इव श्वापात्प्रण्टात्सपत्नानिरामणिं  
 वैल्वं यो विभर्ति ॥ अर्धं मणिः प्रतिसरो जीवो जीवाय वध्यते ।  
 अनेनेन्द्रो वृत्रमहन्नुपिणा च मनीषिणा ॥ ६ ॥

सहेन्द्र द्विपतः सहस्वारातीः सहस्य पृतनायतः । नाग इव पूर्व-  
 पादाभ्यामधि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ आगादयं वैल्वो मणिः सपत्नं  
 क्षपणो वृषा । तं पश्यन्ति फवयः सुवीरा यथा सपत्नान्तमरे  
 सहैषुः ॥ अमृतं मे मणेः सूत्रमश्विनावपि नक्षताम् । वैल्वः सह-

स्रवीयोऽसि मा ते भर्ता रिषं महम् ॥ घृतादुर्लभो मधुमान्ययस्वा-  
 न्धनंजयो धरुणो धारयिष्णुः । रुजन्सपत्नानगरांश्च कृष्वन्ना-  
 रोह मां महते सौभगाय ॥ प्रजोषते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा  
 जातानि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम  
 पतयो रयीणाम् ॥ शंसि इत्या महौ असीति पञ्च ॥ ७ ॥

अथातो मणिकल्पो भूतिकामः पुष्येण त्रिरात्रोषोषितो जीवतो  
 हस्तिनो दन्तान्मात्रमुद्धृत्याग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य  
 पर्षुक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्योत्तरतोऽग्नेः कंसे मणिं कृत्वा हुत्वा  
 होमान् मणिं संपातमानयेद्दक्षिणपर्वसमित्येताभिः प्रतृचमष्टाभिः  
 सप्तरात्रं मधुसर्पिषोर्वासयित्वा त्रिरात्रमेकां वा बध्नीयाद्घृता-  
 दुर्लभं इत्येतयर्चा अत एवोत्तरं पद्भिर्हृदयशूलाग्रमणिं मतोदा-  
 ग्रमणिं वा मुशलाग्रमणिं वा त्वदिरसारमणिं वा मांसौदने वास-  
 यित्वा त्रिरात्रमेकां वा बध्नीयादत एवोत्तरं चतसृभिर्हृपभ-  
 नृङ्गाग्रमणिं घृतौदने वासयित्वा त्रिरात्रमेकां वा बध्नीयादत  
 एवोत्तरमेकपर्यैरुडमणिं तिलौदने वासयित्वा त्रिरात्रमेकां वा बध्नी-  
 यादत एवोत्तरं षोडशभिर्वैलवं सप्तरात्रं मधुसर्पिषि वासयित्वा  
 त्रिरात्रमेकां वा बध्नीयाद्घृतादुर्लभं इत्येतयर्चा अत एवोत्तरं  
 पञ्चभिर्बहावराहस्योदोहं मुद्गीदने वासयित्वा त्रिरात्रमेकां वा  
 बध्नीयाच्छक्तां सति प्रथमं हस्तिच्छायायां वैवाघ्रे वाऽपि  
 चर्मण्वासीनो वाऽपि जुहुवादासीनो वाऽपि जुहुयात् ॥ ८ ॥

इति आह्वानारण्यके द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ प्रयोद्गोऽध्यायः ।

ॐ अथातो वैराग्यमंस्कृते शरीरे ब्रह्मयज्ञनिष्ठो भवेदप पुनर्मृ-  
 त्युं नयति तद्दृष्ट्वा आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-

१ ( ८१७१४ ) २ ( ८१८१० )

सितव्य इति तमेतं वेदानुपचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण  
 तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति माण्डूक्यस्तस्मादेवंवि-  
 द्दृष्टान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धावित्तो भूत्याऽऽत्मन्येवाऽऽ-  
 त्मानं पश्येदिति माण्डव्यो योऽर्थं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु स  
 एष नेति नेत्यात्मा न गृह्य इदं ब्रह्मेदं सत्रमिमे देवा इमे वेदा इमे  
 लोका इमानि सर्वाणि भूतानीदं सर्वं यद्यमात्मा स एष तत्त्व-  
 मसीत्यात्माऽवगम्योऽदं ब्रह्मास्मीति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरमनपरम-  
 नन्तरमवाद्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनमिति याज्ञव-  
 ल्क्यस्तदेतन्नापुत्राय नानन्तेवासिने ब्रूयादिति य इमामग्निः  
 परिगृहीतां वसुमतीं धनस्य पूर्णां दद्यादित्येवं ततो भूय इदमेव  
 ततो भूय इत्यनुशासनम् । तामेतामुपनिषदं वेदशिरो न यथा  
 कार्यचन वदेत्तदेतद्दद्यादभ्युदितम् ॥ १ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

ॐ ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्ड-  
 मुण्डं नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमङ्गं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते  
 कबन्धम् ॥ १ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति  
 योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपा-  
 प्येति विधूतपाप्मेति ॥ २ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ वंशः ॥ नयो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो गुणाख्याच्छा-  
 ङ्गापनादस्माभिरधीतं गुणाख्यः शाङ्खायनः कहोलात्कौधी-  
 तकैः कहोलः कौपीतकिरुहालकादारुणेरुहालका आरुणिः  
 मियव्रतात्सोपापेः मियव्रतः सोमापिः सोमपात्सोमपः सोमात्मा-  
 विवेद्यात्सोमः प्रानिवेद्यः मतिवेद्यात्मनिवेद्यो वृद्धिवाद्गृह्यः

सुन्नयोः सुन्नपुरुदालकाद्दुदालको विश्वपनसो विश्वमना  
 व्यश्वाद्दश्वः साकमश्वात्साकमश्वो देवरातादेवरातो विश्वामित्रा-  
 द्विश्वामित्र इन्द्रादिन्द्रः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मा स्वयंभू-  
 नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ॥ १ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

|                                                                    |    |    |
|--------------------------------------------------------------------|----|----|
| ८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।... ..                         | ४  | ४  |
| ८७ अभिहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिरुक्ता ।         | २  | १४ |
| ८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यरुतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...     | १६ | ४  |
| ८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । ... ..                        | ३  | ४  |
| ९० शाङ्खायनारण्यकम्—सर्ववेदान्तगतवाक्कलशास्त्रीयम् । ...           | ०  | ९  |
| ९१ गौतमप्रणीतशायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...            | ४  | ८  |
| ९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ... ..                  | ७  | ८  |
| ९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिरुक्तः ।       | ६  | १२ |
| ९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्ववास्करशास्त्रिविरचिता ।             | २  | ८  |
| ९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपादिष्टम् । ... ..                        | ३  | १  |
| ९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः ।... ..                          | ०  | ९  |
| ९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्ववार्तिकशावरभा० भागपट्टकात्मकम् । २५         |    | ९  |
| ९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।   | ०  | ९  |
| ९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—                                     | ”  | १३ |
| ९९ भास्कररीयषीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...                    | २  | ०  |
| १०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।      | १  | १० |
| १०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेन्द्रियुपाह्वरघुनाथशास्त्रिभिरुक्तं विभा० | ८  | ५  |
| १०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।... ..                     | ९  | ४  |
| १०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।            | ०  | १३ |
| १०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । | २  | १५ |
| १०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।... ..            | २  | १२ |
| १०६ दशोपनिषदः—मूलभावम् । ... ..                                    | २  | ०  |
| १०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।  | ३  | ०  |
| १०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—पदीपोद्घोतयुत (अङ्गा०)प. मा. ।               | २  | १२ |
| श्रीमत्सप्तपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् ।             | २० | ०  |
| सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् ।          | १  | ४  |
| आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता ।                  | १  | १४ |
| पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।              | ०  | १० |
| शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् । ... ..                        | १  | ०  |